

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΦΙΛΙΠΠΑ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ (1891-1969)  
Ο ΓΕΝΕΘΛΙΟΣ ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΔΙΔΑΚΤΙΣΜΟΥ  
ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ  
ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Η Ανδρομάχη (Μάχη) Φίλιππα γεννήθηκε στην πόλη της Λευκάδας την Τετάρτη 9 Ιανουαρίου 1891, με το παλιό ημερολόγιο, και βαφτίστηκε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Ανάδοχός της ο Ιωάννης Μεσσημέρης<sup>1</sup>.

Ο παππούς της Σπυρίδων Φίλιππας, γιος του Πανταζή Αναγνώστη, γεννήθηκε στο χωριό Κάτω Εξάνθεια (Δρυμώνας) και στις τελευταίες δεκαετίες της Αγγλοκρατίας «κατέβηκε» στην πόλη της Λευκάδας, όπου και νυμφεύθηκε τη Χρυσούλα, κόρη του Ιωάννη Σπυρίδωνος Λάζαρη. Στις 30.11.1856 απέκτησαν τον πατέρα της Ανδρομάχης, που βαφτίστηκε στον Άγιο Γεώργιο στις 27.1.1857 με το όνομα Γεώργιος-Αρίστιππος. Ανάδοχος ήταν ο καθηγητής των ιταλικών και βουλευτής Γεράσιμος Σπυρίδωνος Σέρβος (1819-1900)<sup>2</sup>.

Παππούς της από τη μητέρα της, ήταν ο Αλέξανδρος Αρέθας, μεγαλέμπορος στην πόλη της Λευκάδας, που νυμφεύθηκε τη Ρεβέκα Πολίτη και απέκτησαν την Αικατερίνη (Κατίνα)-Βιτωρία στις 11.3.1862, τη μητέρα της Ανδρομάχης<sup>3</sup>.

---

1. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Λευκάδας, Ληξιαρχείο. Γεννήσεις – Βαπτίσεις, αρ. 139/20.3.1891.

2. Στο ίδιο, 27.1.1857. Για τον Γεράσιμο Σέρβο βλ. Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 630-631.

3. ΓΑΚ, ό.π. Ο Αντώνης Π. Φίλιππας (1905-1999) εξάδελφος της ΑΦ-Χ,

Η Ανδρομάχη ήταν το τέταρτο από τα οκτώ παιδιά της οικογένειας: Ελένη (1885), Λουκία (1887), Χρυσούλα-Κλεοπάτρα (1890), Γιάννης (1892), Σπύρος (1893), Ρεβέκα (1900;), Ντίνα (1905)<sup>4</sup>. Ο πατέρας τους ήταν έμπορος, εμπορομεσίτης και κτηματίας<sup>5</sup> και ίσως δημοτικός υπάλληλος<sup>6</sup>. Η οικογένεια προσπάθησε να «γραμματίσει» τρία από τα παιδιά της, με αποτελέσματα μέτρια ως προς τη Ρεβέκα, που δεν κατόρθωσε να πάρει απολυτήριο του Ελληνικού Σχολείου (1911-1915), καλύτερα ως προς τη Ντίνα που τέλειωσε το Ελληνικό Σχολείο (1916-1921)

αφού η μητέρα του Σοφία (1860) ήταν αδελφή της Κατίνας, έγραψε το 1992-1993 την χειρόγραφη *Γενεαλογία* του, που βρίσκεται στο αρχείο της κόρης του Στέλλας-Νίκης και είναι πολύτιμη πηγή για τις γενεαλογικές και τις συγγενικές σχέσεις της οικογένειάς του και της συγγενειάς της, με ενημερωμένα στοιχεία ως το χρόνο συγγραφής. Στις σ. 2 και 61-63 υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία για την οικογένεια της ΑΦ-Χ, που αναφέρονται σε πέντες γενιές.

4. ΓΑΚ, ό.π., πράξεις 199, 12, 422, 198, 110, 329, ;, 125, των ετών γέννησης. Αντώνης Π. Φίλιππας, ό.π., σ. 2. Η Ελένη παντρεύτηκε τον έμπορο Γεράσιμο Μωράτη, η Λουκία παντρεύτηκε στην Αμερική τον Κώστα Λεκατσά, Λευκαδίτη με φάρμα, και σε δεύτερο γάμο στην Αθήνα τον τραπεζοϋπάλληλο Μιχάλη Δημητριάδη, η Χρυσούλα τον Θεόδωρο Ριζά στην Αμερική, εξάδελφο του Κ. Λεκατσά, ο ανάπηρος εκ γενετής Σπύρος πέθανε 40 χρονών και τον πήγαινε στους γιατρούς και στα νοσοκομεία η ΑΦ-Χ τη δεκαετία του 1920, η Ρεβέκα, υπάλληλος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, παντρεύτηκε τον τραπεζοϋπάλληλο Νίκο Κέη (ο γιος τους τραπεζοϋπάλληλος Γιώργος Κέης ήταν γνώστης των «ιστορικών» της οικογένειας, αλλά δεν φαίνεται να άφησε γραπτά, όπως με πληροφόρησε η σύζυγός του χημικός Μαρία Περτέση-Κέη). Τέλος η Ντίνα, υπάλληλος της Εθνικής Τράπεζας από το 1926 ως το 1954, στη θέση της ΑΦ-Χ, παντρεύτηκε τον Κώστα Κοντοδημόπουλο. (Όλα τα στοιχεία από τον Αντώνη Π. Φίλιππα, ό.π., σ. 61-63 και τις μαρτυρίες των οικείων της ΑΦ-Χ.

5. Οι πληροφορίες αυτές προκύπτουν από τα μαθητολόγια του Ελληνικού Σχολείου και του Γυμνασίου Λευκάδας, όπου μαθήτευσαν η ΑΦ-Χ, η Ρεβέκα και η Ντίνα, όπως αυτές θησαυρίστηκαν (στην ηλεκτρονική βάση σε CD-ROM και στο Διακδίκτυο) από τον Δημήτρη Σπ. Τσερέ, *Η Μέση εκπαίδευση στη Λευκάδα 1829-1929. Επεξεργασμένα στοιχεία για τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές με τη βάση δεδομένων σε CD-ROM. Κατάλογος του Αρχείου του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 43, 2006, 419 σ.+CD-ROM.*

6. Δημ.(οτικό) υπάλληλο τον αναγράφει ο Αντώνης Π. Φίλιππας, ό.π., σ. 2.

και το Γυμνάσιο (1921-1925) και την Ανδρομάχη που τέλειωσε το Ελληνικό Σχολείο (τάξη Β΄ 1904-1905, τάξη Γ΄ 1908-1909) και την Α΄ τάξη του Γυμνασίου (1909-1910)<sup>7</sup>, που της επέτρεψε να γραφεί στο τριετές εξωτερικό Διδασκαλείο του Αρσακείου Αθηνών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και να αποφοιτήσει με άριστα ως πρωτοβάθμια διδασκάλισσα (1910-1913)<sup>8</sup>.

Οι όροι για την εγγραφή και τη φοίτηση της Ανδρομάχης στο Ελληνικό Σχολείο ήταν αρνητικοί καθώς στην πρώτη δεκαετία φοίτησης κοριτσιών στο Ελληνικό Σχολείο Λευκάδος (1898-1907) τις περισσότερες χρονιές δεν υπήρχαν μαθήτριες σε μια ή και σε όλες τις τάξεις, εξαιτίας νοοτροπικών κοινωνικών, οικονομικών και χωροθετικών λόγων<sup>9</sup>. Γράφηκε το σχολικό έτος 1904-1905 κατευθείαν στη Β΄ τάξη, ίσως «ως κατ' οίκον διδασκάλισσα» μαζί με άλλα πέντε κορίτσια, τα οποία όμως φαίνεται ότι εγκατέλειψαν το Σχολείο το επόμενο έτος. Θα περάσουν δύο χρόνια αναμονής για να μπορέσει, μόνη αυτή, να γραφεί στην Γ΄ τάξη, το 1908-1909 και να πάρει το απολυτήριο του Ελληνικού Σχολείου. Τα ίδια προβλήματα αντιμετώπισε και στο Γυμνάσιο αφού το 1909-1910 είχε μόνο μια συμμαθήτρια στην Α΄ τάξη<sup>10</sup>. Η Ανδρομάχη θυμόταν, κατά τη μαρτυρία των οικειών της, πάντα αυτή τη σχολική περιπέτεια που υπερνίκησε χάρη στη μαχητική διεκδίκηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Με το ενδεικτικό της Α΄ Γυμνασίου, όπως σημειώθηκε, θα αναζητήσει αλλού την τύχη της και θα φοιτήσει στο Αρσάκειο Αθηνών (1910-1913) και θα πάρει δίπλωμα δασκάλας<sup>11</sup>.

7. Τσερές, *ό.π.*

8. Αρχείο Αρσακείου Αθηνών, *Μαθητολόγιον Εξωτερικών Σχολείων Αρσακείου Αθηνών. Πρότυπον Διδασκαλείον, Αστική Σχολή 1908-1919.*

9. Τσερές, *ό.π.*, σ. 60-72.

10. Τσερές, *στο ίδιο*, στο CD-ROM. Η ηλικία της ΑΦ-Χ αναγράφεται ως 12, 15, 16 ετών, ενώ πράγματι ήταν 13, 17, 18 ετών.

11. Βλ. υποσημείωση 8. Τα αποτελέσματα στη σ. 82. Ανάμεσα στις συμμαθήτριές της (σ. 72) η Βαρβάρα Λιβαδά (μετέπειτα Θεοδωροπούλου και λογοτέχνις με το ψευδώνυμο Ανεμόνα). Στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπάρχει αντίτυπο του βιβλίου της *Σαν παραμύθι*, Αθήνα 1936 με αφιέρωση: *Στην αγαπημένη μου Ανδρομάχη Χαριτωνίδου με πολλή αγά-*

Τα χρόνια της φοίτησης στο Αρσάκειο δεν φαίνεται να ήταν εύκολα. Εστία της ήταν το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης, οικοτροφείο στην οδό Μητροπόλεως 29, που είχε ιδρυθεί από κυρίες της μεγαλοαστικής τάξης και από το 1900 είχε προσαρτηθεί από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Ένωση Ελληνίδων, στο πλαίσιο των προσπαθειών του σωματείου για στήριξη των εργαζομένων κοριτσιών<sup>12</sup>. Στο Αρσάκειο έδειξε ιδιαίτερη επιμέλεια, αν κρίνουμε από την άριστη βαθμολογία της σε όλα τα μαθήματα (Ελληνικά, Εκθέσεις, Παιδαγωγική, Ψυχολογία, Πρακτική διδασκαλία, Θρησκευτικά, Αριθμητική, Γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσική Πειραματική και Χημεία, Γαλλικά, Χειροτεχνήματα, Ιχνογραφία, Καλλιγραφία, Ωδική, Γυμναστική) και στην τελική επίδοση 956 στο δίπλωμα, που την κατέταξε δεύτερη ανάμεσα στις 38 νέες δασκάλες του 1913.

Ο τελευταίος χρόνος των σπουδών της Ανδρομάχης, το 1912-1913, χρόνος εθνικής ανάτασης, εξαιτίας των Βαλκανικών πολέμων, στην οποία μετείχε, της επιφύλασσε δυσάρεστα γεγονότα. Στις 12 Φεβρουαρίου 1913 πέθανε στη Λευκάδα ο πατέρας της σε ηλικία 58 ετών<sup>13</sup>, ενώ κατά τη διάρκεια των διπλωματικών της εξετάσεων αρρώστησε η ίδια από φυματίωση και καθώς δεν είχε κανένα συγγενή στην Αθήνα να τη φροντίσει, παρουσιάστηκε ο καθηγητής της των Ελληνικών Χαρίτων Χ. Χαριτωνίδης που ανέλαβε να τη στείλει σε γιατρό<sup>14</sup>.

---

πη *Ανεμώνα*. (Το αντίτυπο βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη μαζί με την Βιβλιοθήκη Χ. Χ. Χαριτωνίδου, που αγοράστηκε το 1955 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με ενέργειες του Ι. Θ. Κακριδής).

12. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς 37, <sup>3</sup>2004, σ. 170-172, 232, 240, 273. Η ΑΦ-Χ σε ένα της χειρόγραφο διήγημα με τίτλο «Η εγκατάλειψις» άρχιζε: «Την έβλεπον πάντοτε να κάθεται μόνη εις ένα παγκάκι του οικοτροφείου μας [...]», (*Σημειωματάριο*, φ. 17<sup>Γ</sup>).

13. ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Λευκάδας, Ληξιαρχείο. Θάνατος αρ. 22/16.2.1913.

14. Η ΑΦ-Χ στο *Σημειωματάριό* της φ. 35<sup>Γ</sup> σημείωσε: «Αι διπλωματικά εξετάσεις του Αρσακείου πλησίαζαν να τελειώσουν. Η Μαθήτρια Ε καθ' ον χρόνον περιμένει με χαρά να τελειώση να πάρη το πτυχίον της ασθενεί. Ξένη στας Αθήνας, έρημη χωρίς συγγενή κανέναν δεν ξεύρει που να πάη σε ποιον

Ύστερα από τις διπλωματικές της εξετάσεις του Ιουνίου 1913 και χωρίς να περιμένει να βγουν τα αποτελέσματα, αναχωρεί για τη Λευκάδα και εγκαθίσταται στο χωριό του παππού της την Κάτω Εξάνθεια, τον Δρυμώνα, στη βορειοδυτική Λευκάδα, όπου συνεχίζει τη θεραπεία της. Ο Χαριτωνίδης της στέλνει από την Αθήνα φάρμακα και συμβουλές για δίαιτα και ξεκούραση, όπως συνιστά ο γιατρός. Τα γράμματα του Χαριτωνίδη του Ιουλίου και του Αυγούστου 1913 δείχνουν ένα σοβαρό αίσθημα αγάπης και στοργής, που εκφράζεται διστακτικά, συμβουλευτικά, κάποτε ακαδημαϊκά και τελικά αδέξια, με αποτέλεσμα η καθηλωμένη στον Δρυμώνα Ανδρομάχη, που αναθεματίζει ως αίτιο το εγχείρημα των σπουδών της, με τάσεις μελαγχολίας κάτω από το φόβο της αρρώστιας, να αποδοκιμάσει την «αδελφική» του στάση, οδηγώντας τη σχέση σε άπνοια<sup>15</sup>.

να πη την αρρώστεια της, κλαίει και οδύρεται από την απελπισία. Ο καθηγ. Α ο οποίος την εξετάζει παρουσιάζεται και αναλαμβάνει να τη στείλη σε ιατρόν και κατορθώνει να την σώση».

15. Η ΑΦ-Χ στη συνέχεια του κειμένου, που παρατέθηκε στην υποσημείωση 14, έγραψε: «Φεύγει αυτή για την πατρίδα· εξηκολούθει ο καθ. να γράφη συχνά με ενδιαφέρον μεγάλο να ερωτά περί υγείας· στα γράμματα διεκρίνετο κάποιο σοβαρό και υψηλό αίσθημα εις το οποίον η νέα εκ φόβου αποφεύγει ν' απαντήσει. Δι' ο επέρχεται παρεξήγησις». Η «παρεξήγησις» οφείλεται και σε ένα δισταγμό που φαίνεται να είχε η ΑΦ-Χ καθώς οι εμπειρίες της, ως παρατηρήτριας των εγχοσμίων, σημείωναν τις πολλές πιθανότητες η αγαπημένη μιας ερωτικής σχέσης να μετατραπεί σε απαρνημένη, όταν μάλιστα οι κοινωνικές και οικονομικές αποστάσεις του ζευγαριού είναι μεγάλες. Σημείωσα στην υποσημείωση 12 το διήγημά της «Η εγκατάλειψις» το οποίο ακολουθεί (φ. 19<sup>ο</sup>) με ημερομηνία 14.11.13 ποίημα τριών στροφών «Συμβουλαί μητρός» Σ' αυτόν τον κόσμον πρόσεχε / μη γελασθής παιδί μου / και δώσης την καρδούλα σου / που να 'χης την ευχή μου [...]. Οι σχέσεις Ανδρομάχης-Χαριτωνίδη και η επιπερίστατη κατάστασή τους καθρεφτίζεται και στην αλληλογραφία τους (σώζονται 9 επιστολές του Χαριτωνίδη από 18.7.13 ως 30.8.13 και 1 της Ανδρομάχης από τον Δρυμώνα στις 28.8.13). Ο Χαριτωνίδης στέλνει τις επιστολές μέσω του θείου της Ευσταθίου Σπ. Αρέθα, εμπόρου στην πόλη της Λευκάδας. Ο Χαριτωνίδης στο γράμμα της 27.7.13 την ενθαρρύνει και προφητεύει την κατάσταση που θα βρίσκεται όταν θα γίνει καλά: «αι, τότε δεν θα λέγης εάν είχαν την πέννα της Σαφφούς. Θα έχης

Τα επόμενα σχολικά έτη, 1913-1914 και 1914-1915, η Ανδρομάχη βρίσκεται στο χωριό Βαυκερή, μάλλον ως δασκάλα, πιθανόν δημοσυντήρητη<sup>16</sup>. Είναι πιθανόν το 1915-1916 να βρίσκεται στην πόλη της Λευκάδας, όπου παράλληλα με την όποια απασχόληση, αποφασίζει να γραφεί στην Δ΄ Γυμνασίου και ως διπλωματούχος του Αρσακείου να δώσει τις εξετάσεις και τα πάρει το απολυτήριο. Τελικά το Υπουργείο Παιδείας ακύρωσε την εγγραφή<sup>17</sup>. Και τα επόμενα τρία σχολικά έτη ίσως είναι στη

---

την δύναμιν αυτήν χωρίς να θέλης, θα γίνης η φάλτρια του Δρυμωνιού, η υμνήτρια, η αληθινή Σαπφώ. Θα φάλης την χαράν σου, ήτις θα είναι συνδεδεμένη με κάθε κλαρί, με κάθε δένδρον, με κάθε βράχο, με κάθε πέτρα του πτωχού Δρυμωνιού». Υποσημειώνω εδώ σύντομα βιογραφικά του Χαρίτωνος Χ. Χαριτωνίδη που γεννήθηκε το 1875 (ή το 1878) στη Μάκρη της Μικρασιατικής Λυκίας και τέλειωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Πυθαγόρειο Γυμνάσιο της Σάμου και στο Γ΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ήταν στενός μαθητής του Κωνσταντίνου Κόντου και της «σχολής» του. Δίδαξε ελληνικά στο Αρσάκειο Αθηνών (1907-1926) και εκλέχθηκε καθηγητής της κλασικής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1926-1940). Εκλέχθηκε ακαδημαϊκός το 1946. Δημοσίευσε σημαντικές μελέτες σε βιβλία και σε ελληνικά και ξένα περιοδικά ακολουθώντας την αρχή του Κόντου ότι «ύψιστο λειτούργημα της φιλολογίας είναι η κριτική αποκατάσταση των κειμένων και η εξακρίβωση της ορθότητας των παραδεδομένων γραμματικών και συντακτικών μορφών». Πέθανε το 1954. (Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 9β, Αθήνα 1988, σ. 407).

16. Δεν μπόρεσα να διασταυρώσω την πληροφορία που μου έδωσαν οι οικείοι της. Πέντε φορές στο *Σημειωματάριό* της σημειώνει: Βαυκερή με ημερομηνίες του 1913, 1914, 1915, Κοινότητα 400 κατοίκων περίπου που δεν είχε τότε δάσκαλο. (Π. Γ. Ροντογιάννης, *Η εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950*, Αθήνα 1994, σ. 310)

17. Η ΑΦ-Χ κατέθεσε αίτηση και πέτυχε την εγγραφή της κατά το σχολικό έτος 1915-1916 στην Δ΄ τάξη του Γυμνασίου Λευκάδος προκειμένου, ως διπλωματούχος δασκάλα να δώσει εξετάσεις και να πάρει το απολυτήριο Γυμνασίου. Το Υπουργείο Παιδείας, ύστερα από δύο πιεστικά αιτήματα του Γυμνασιαρχή να δώσει απάντηση για την ασυνήθιστη περίπτωση, ακύρωσε την εγγραφή. Η ηλικία της Ανδρομάχης στο μαθητολόγιο αναγράφεται ότι ήταν 20 ετών, ενώ ήταν 24. Βλ. Τσερές, *ό.π.*, στο CD-ROM και ΓΑΚ, Αρχαία Νομού Λευκάδας, Αρχείο Γυμνασίου και Ελληνικού Σχολείου Λευκάδος, αρ. 57 (17) Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας τετραταξίου μεικτού Γυμνασίου Λευ-

Λευκάδα, παρόλο που μια πολύ μεταγενέστερη δήλωσή της ότι εργάστηκε «επί επταετίαν» στο Παρθεναγωγείο Λευκάδος (1913-1919) δεν επιβεβαιώθηκε από πουθενά<sup>18</sup>.

Η μεταβατική περίοδος στη ζωή της Ανδρομάχης μετά τις σπουδές θα λήξει τον Μάρτιο του 1920 που θα διοριστεί στην Αθήνα υπάλληλος στην Εθνική Τράπεζα<sup>19</sup>.

Ως προς τα ενδιαφέροντα, τις αναγνώσεις και την κατάρτισή της, κατά τα χρόνια των σπουδών της αλλά κυρίως την αμέσως μετά τις σπουδές περίοδο, έχουμε τις μαρτυρίες που προκύπτουν από την αλληλογραφία της με τον Χαριτωνίδη και κυρίως ό,τι απέμεινε από ένα *Σημειωματάριό* της, πολύφυλλο τετράδιο σημειώσεων και δοκιμιών, του οποίου έχουν σκιστεί αργότερα τα εξώφυλλα και πολλές συστάδες ενδιάμεσων φύλλων. Το *Σημειωματάριό* χρησιμοποιούσε στα χρόνια των σπουδών της (1910-1913), ίσως στον Δρυμόνα και πάντως στη Βαυκερή (1913-1915). Στο πρώτο μέρος του *Σημειωματαρίου* (φ. 1-16) υπάρχει η «Συλλογή διαφόρων γνωμών», ένα ανθολόγιο στοχασμών και αναλύσεων βιοσοφίας και ανθρωπίνων σχέσεων. Κάποτε αναφέρονται και τα ονόματα των στοχαστών από τα έργα των οποίων αντλούνται οι γνώμες και τα αποσπάσματα: Τολστόι, Γκαίτε (κυρίως *Βέρθερος*)<sup>20</sup>, Μένδελσον, Μελουσίни,

---

κάδος 19/12/1865-25/11/1919, σ. 272-273, έγγραφα εισερχόμενα 17091/10853 και 20521, έγγραφα εισερχόμενα 274, 277.

18. Ανδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου, Αθήνα 2.5.1951 προς Εθνική Τράπεζα. Φάκελος ΑΦ-Χ στο Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.

19. Διορίστηκε προσωρινή δακτυλογράφος στις 19.3.1920 (έναρξη εργασίας 1.4.1920). Έγινε η προαγωγή της τη 1.4.1923 σε δακτυλογράφο Γ' τάξεως και μονιμοποιήθηκε. Παιραιτήθηκε στις 28.6.1926. Ζήτησε να επανέλθει το 1934, 1939, 1941, 1942 και 1951. Όταν παραιτήθηκε ζήτησε την πρόσληψη στη θέση της της αδελφής της Ντίνας και το αίτημά της έγινε δεκτό. Το 1942 έπαιρνε μικρή σύνταξη και διατήρησε σχέσεις με τις συνταξιούχους της Εθνικής Τράπεζας ως μέλος ενεργό των δύο προμηθευτικών συνεταιρισμών τροφίμων και υφασμάτων. (Όλα τα στοιχεία από τον φάκελό της στο Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας).

20. Της το έστειλε ο Χ. Χ. Χαριτωνίδης στις 9.8.1915, αγχέλοντας και την τριετή υποτροφία που πήρε από το Σταθάτειον Άθλον για τη Γερμανία. Ο Χαριτωνίδης δεν φαίνεται να πήγε τελικά στη Γερμανία.

Σχίλλερ, Έμερσον, Κάρπεντερ, Ουγκώ. Στο κενό της τελευταίας σελίδας (φ. 16<sup>v</sup>) υπάρχει ποίημα, ίσως της Ανδρομάχης, Αθήναι 10/12/1912: Αρχ. Λεβέντες παλικάρια μου στον πόλεμο που πάτε / με απονιά χτυπάτε / την άπιστη Τουρκιά.

Περισσότερο ενδιαφέροντα είναι τα κείμενα, που μάλλον έγραψε στη Βαυκερή, στα φ. 17-37: Δοκιμές μικρών διηγημάτων και δοκιμίων, που κάποτε ξεκινούν από περιστατικά και εμπειρίες της στα χωριά Δρυμώνας και Βαυκερή. Η άγνοια, η αγραμματοσύνη, οι κακίες, τα συμφέροντα και οι προλήψεις την οδηγούν άλλοτε στη σάτιρα και την αποδοκιμασία και άλλοτε στην αναλυτική κριτική προσέγγιση. Οι προσπάθειες για λογοτεχνικές επιδόσεις είναι αναποτελεσματικές και καθώς το συνειδητοποιεί και η ίδια, γράφει μικρό δοκίμιο με τίτλο «Αγωνία ποιητού αρχαρίου»: «Ο πιο δυστυχισμένος και βασανισμένος άνθρωπος του κόσμου είναι εκείνος που έχει ποιητική ψυχή, που τον συγκινούν το φως της σελήνης, το κύμα που αφρισμένο ξεσπά στο άμμο [...] και θέλει να εξυμνήση, να ξεσπάση την συγκίνησή του σε ποιητικούς στίχους αλλά η Μούσα φαίνεται σ' αυτόν σκληρή [...]»<sup>21</sup>.

Κάποιες από τις ιστορίες της, που ισχυρίζεται ότι αναφέρονται σε πραγματικές καταστάσεις που έζησε στον Δρυμόνα και κυρίως στη Βαυκερή, αντιστοιχούν στον κόσμο του νατουραλισμού και θυμίζουν διηγήματα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. «Η νεκρή νύφη» είναι η Μαρία, μια ορφανή χωριατοπούλα, καλή και προκομένη, που συνδέθηκε ερωτικά με τον Νίκο, ένα νέο γείτονά της που γύρισε από την ξενιτιά. Καθώς η εγκυμοσύνη της Μαρίας προχωρά, ορίζουν το γάμο αλλά τις παραμονές του ο Νίκος μαλώνει με ένα χωριανό, τον πληγώνει θανάσιμα και φυλακίζεται. Σε κακή κατάσταση η Μαρία προσπαθεί να επιβιώσει και να τον στηρίξει, αλλά στον τοκετό της χάνεται το παιδί και ο γιατρός, που κάλεσαν οι γειτόνισσες, προβλέπει ότι επίκειται και ο δικός της θάνατος. Οι γειτόνισσες διαλογίζονται τι θα κάνουν τη μέλλουσα νεκρή, αφού η εκκλησία θα αρνηθεί να την ψάλλει και να την ενταφιάσει στο νεκροταφείο. Καταφεύ-

21. Σημειωματάριο, φ. 35<sup>r</sup>.



γουν στον εισαγγελέα και εκείνος επιτρέπει την έξοδο του Νίκου για να αποχαιρετίσει τη Μαρία και επί τόπου έρχεται ο ιερέας για να τελέσει τον γάμο τους. Η Μαρία δεν αντέχει παρά μόνο την αρχή της ακολουθίας και ο «χορός του Ησαΐα» αναμειγνύεται με τους θρήνους του Νίκου και των παρισταμένων. Οι ιερείς αναλαμβάνουν την κηδεία της «νόμιμης» νεκρής Μαρίας και οι χωροφύλακες οδηγούν τον υπόδικο Νίκο στη φυλακή<sup>22</sup>.

Αυτά τα κείμενα δείχνουν τις προθέσεις της Ανδρομάχης, ποιο τύπο αγροτικής ηθογραφίας προέκρινε και πόσο κατάματα ήθελε να βλέπει τη δύσκολη πραγματικότητα της αγροτικής λευκαδίτικης κοινωνίας, μακριά από ωραιοποιήσεις και συγκαταβάσεις<sup>23</sup>. Κάποια από τα στοιχεία αυτά θα περάσουν στη

---

22. *Σημειωματάριο*, φ. 29-31. Στο τέλος σημείωσε: 26/1/15 *Εκ του θανάτου Σοφίας Λεβέντη και του στεφανώματος αυτής*. (Πριν από τη λέξη *θανάτου* είχε γράψει *γεγονότος* αλλά την διέγραψε. Σε άλλο κείμενό της (φ. 22<sup>v</sup>-24<sup>r</sup>, 28) με τίτλο «Η πολιτεία της διαφθοράς» και τοποχρονολογία *Βαυκερή 1914* εξετάζει τα αίτια των φόνων γενικά και τις ευθύνες της πολιτείας που αφήνει τις αγροτικές κοινωνίες αβοήθητες στην κυριαρχία των ευστίκτων, χωρίς δασκάλους, με μόνο αγράμματους παπάδες (με παράδειγμα αυτοσχέδιου κηρύγματος για την τήρηση της νηστείας την Τετάρτη και την Παρασκευή από τους υποσιτιζόμενους χωρικούς) και παραδίδει τους καταδικασμένους εγκληματίες σε ένα σωφρονιστικό σύστημα, που τους κάνει χειρότερους και όταν αποφυλακιστούν επανέρχονται στην κοινωνία χωρίς καμία ηθική βελτίωση. (Για την εγκληματικότητα στη Λευκάδα βλ. τη μελέτη με το πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό της Παρασκευής Κοφιδά-Βρεττού, *Το έγκλημα και οι κοινωνικοί του προσδιορισμοί. Λευκάδα 1900-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998).

23. Η ΑΦ-Χ από τον Ιούλιο του 1913, που βρέθηκε στον Δρυμόνα, αντιδρούσε για την κατάσταση της παιδείας και των ηθών της αγροτικής κοινωνίας, που γνώριζε ίσως για πρώτη φορά. Οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές μπαίνουν αμέσως στο φακό της έρευνας και της κριτικής της και τις απόψεις της εμπιστεύεται σε γράμμα της στον Χ. Χαριτωνίδη και εκείνος γράφει στην επιστολή του στην ΑΦ-Χ, σαν να του έγραφε διαμαρτυρούμενο το χωριό Δρυμόνας: «- Ξένε μου, αυτό θα γίνη, μα έχω και ένα παράπονο. Γιατί κοροϊδεύει τους παππάδες μου, τ' αντρόγυνά μου και τόσα άλλα; - Αι, Δρυμόνι, μη τη συνορίζεσαι, αφ' ότου γεννήθηκε έτσι είναι χαζή και τρελλή. Έπειτα, δεν της λες' ωρή, οι παππάδες στα Πετράλωνα είναι καλύτεροι; Κακό είναι πώς ο γαμβρός είναι 16 χρόνων και η νύφη 28; Καλύτερα, θάναι και τα δυο και νύφη και μάννα, θα τον έχει και άντρα της και παιδί της, δεν θα τον δα-

νουβέλα της «Η Μαννούλα», που δημοσιεύτηκε το 1929, γραμμένη σε διαφορετικό πλαίσιο και σκεπτικό, όπου η αγάπη για τα παιδιά και η δημιουργική φιλανθρωπία απαντούν στην αναλγησία του κόσμου που είναι σχεδόν διχοτομημένος σε καλούς και κακούς<sup>24</sup>.

Από τις αρχές του 1920 τουλάχιστον βρίσκεται στην Αθήνα και από τον Απρίλιο θα εργάζεται ως δαχτυλογράφος στην Εθνική Τράπεζα. Η σχέση με τον Χαριτωνίδη, που φαίνεται ότι ποτέ δεν διακόπηκε<sup>25</sup>, γίνεται τώρα θερμή. Το δείχνουν τρία γράμματα του Χαριτωνίδη από τους Πεταλιούς (10 και 15 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1920), όπου εργάζεται ως οικοδιδάσκαλος των παιδιών του Λεωνίδα Εμπειρικού, και η ΑΦ-Χ ετοιμάζει στην Αθήνα το σπίτι και φροντίζει για την άδεια του γάμου, που θα τελεσθεί στο Ναό της Μεταμορφώσεως (Άγια Σωτήρα) στην Πλάκα, στις 12 Σεπτεμβρίου 1920.

Η ζωή τους δεν φαίνεται να ήταν εύκολη. Ο Χαριτωνίδης συνέχιζε να είναι καθηγητής στο Αρσάκειο και πάντα αφοσιωμένος στο επιστημονικό του έργο, δημοσιεύοντας πρωτότυπες μελέτες. Η ΑΦ-Χ εργαζόταν στην Εθνική Τράπεζα, αλλά όταν αποκτήσαν τα παιδιά τους, τον Χαράλαμπο στις 23.12.1921<sup>26</sup> και

---

γκώνη όπως γίνεται κάπου και έχει ύστερα ο γαμβρός έχει δεμένο το χέρι του ένα μήνα και κάτι». Καθαρογράφοντας αργότερα την παράφραση: «Αισώπειος μύθος η Αλεπού και τα σταφύλια. Μια αλεπού στο δρόμο της, / ωραία είδε σταφύλια / ανάμεσα στα φύλλα, / κληματαριάς ψηλής. // Ιδόντας τα βουρλίστηκε / και θέλει να τα φθάση / η δόλια να χορτάση μια πείνα περισσή. // Του κάκου όμως δεν βρέθηκε / κανένα σκαλοπάτι / και μ' ένα μεγάλο άχτι / φεύγει και μουρμουρεί // «Δεν στα 'δωσα στομάχι μου, είναι ξυνά κομμάτι / περίμενε και θα 'ρθη / καλύτερη εποχή», υποσημείωσε: «ἔμπνευσις εκ των συμβάντων οικογ. Π. Φ. «δεν του τη δίνομε και ας μας τη γύρηφε, είναι μεγάλος» 22/4/15 (Σημειωματάριο φ. 21<sup>ο</sup>). Η οικογένεια Π. Φ. (ΐλιππα) ήταν από τον Δρυμόνα.

24. Βλ. όσα σημειώνονται στις σελίδες 141-143 για τη Μαννούλα και στην Αναγραφή των δημοσιευμάτων τον αρ. 12, σ. 160-161.

25. Υπάρχουν στο αρχείο της ΑΦ-Χ επιστολή από Βαυκερή 29/8/14, επιστολή Χαριτωνίδη από 9/8/15 και απάντησή της από 14/8/15.

26. Μαθηματικός. Εντάχθηκε στο αριστερό κίνημα και γνώρισε διώξεις και εξορίες. Καθηγητής σε ιδιωτικά σχολεία, βοηθός του καθηγητή Σπύρου Ζερβού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διευθυντής της Ιταλικής Σχολής, καθηγη-

την Λορελάη το 1923<sup>27</sup>, τα πράγματα δυσκόλεψαν κυρίως για την ΑΦ-Χ, που έπρεπε να συνδυάζει την πολύωρη εργασία και την ανατροφή των παιδιών, με αποτέλεσμα να μην ανταποκρίνεται πλήρως στα εργασιακά της καθήκοντα και να αντιμετωπίσει προβλήματα υγείας. Όλα αυτά την οδήγησαν να παραιτηθεί από την Εθνική Τράπεζα στις 28.6.1926 για λόγους υγείας<sup>28</sup>.

Το 1926 εκλέγεται και διορίζεται καθηγητής της κλασικής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του νεοϊδρυμένου Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ο Χ. Χ. Χαριτωνίδης και θα διδάξει εκεί ως τη συνταξιοδότησή του το 1940. Το 1927 η οικογένεια, χωρίς να διαλύσει το σπίτι της στην οδό Ιπποκράτους 145 στην Αθήνα, εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη. Μαζί τους μένει και η αδελφή της ΑΦ-Χ, η Λουκία. Τα καλά χρόνια φαίνεται ότι ήλθαν για την οικογένεια. Το μαρτυρούν οι φωτογραφίες που υπάρχουν στο αρχείο της και οι δραστηριότητες της ΑΦ-Χ: Μέλος του Συλλόγου Γονέων η «Πρόνοια»<sup>29</sup>, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου και Αντιπρόεδρος του Βρεφοκομείου Θεσσαλονίκης «Άγιος Στυλιανός» (1928-1932)<sup>30</sup> με συμμετοχή στην κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης.

Το 1927 αρχίζει και το συγγραφικό της έργο. Δεν γνωρίζουμε αν και τι είχε ετοιμάσει, σε πρώτες γραφές, στη Λευκάδα (1913-1919)<sup>31</sup> και στην Αθήνα (1920-1926). Όλο της το δημοσιευμένο έργο, οι 11 αστικές ηθογραφίες λευκαδίτικες, που ανατυπώνονται σε αυτό το βιβλίο, οι δύο νουβέλες, στη γραμμή της αγάπης για τα παιδιά και της δημιουργικής φιλανθρωπίας, καθώς και η μελέτη για την πενία του Αδαμαντίου Κοραή γρά-

---

της στα ΚΑΤΕΕ. Πέθανε το 1999. Σύζυγός του από το 1955 η Έλλη Χαράλαμπος Μαλισιάνου από το Αργοστόλι. Γιος τους ο Χαρίτων (1960).

27. Πέθανε από φυματίωση τον Φεβρουάριο του 1941.

28. Βλ. την υποσημείωση 19.

29. Εφημ. *Μακεδονία* 2.11.1927.

30. Εφημ. *Μακεδονία* 31.10.1928, 13.11.1928 και 18.11.1930.

31. Το *Σημειωματάριό* της, όπως σημείωσα, δείχνει τον αυτοδιδασκασμό στην προσπάθεια της κατάρτισής της και τις ευαισθησίες της, ανθρωπίνες, κοινωνικές, λογοτεχνικές αλλά τα παραδείγματα των δοκιμών της είναι κυρίως από τον αγροτικό κόσμο της Λευκάδας, από την εμπειρία της στα χωριά Δρυμώνας και Βαυκερή.

φονται στην τελική τους μορφή από το 1927 ως το 1935 και δημοσιεύονται από το 1928 ως το 1936 σε δυο ημερολόγια της Θεσσαλονίκης και ένα περιοδικό της Αθήνας και σε ένα βιβλίο. Τα σημειώματα των εκδοτών και οι δημοσιευμένες πληροφορίες από την αλληλογραφία της με τους εκδότες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα κείμενα γράφονται και αμέσως δημοσιεύονται, με αποτέλεσμα να υπάρχουν κενά στη ροή των κειμένων προς τα ημερολόγια της Θεσσαλονίκης (1928-1936) και τα τεύχη του περιοδικού της Αθήνας (1929), παρόλο που η βούλησή της ήταν να παρουσιαστεί στο κοινό με ολόκληρο τόμο διηγημάτων<sup>32</sup>.

Η πολιτική των δημοσιεύσεών της έχει αφετηρία, κέντρο και τέρμα τη Θεσσαλονίκη. Συνεργάζεται (1928-1936) με το *Μακεδονικόν Ημερολόγιον (ΜΗ)* του Νίκου Α. Σφενδόνη, που είχε αρχίσει τη δεύτερη περίοδο της κυκλοφορίας του το 1925 και το *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης (ΗΘ)* 1929-1931 της Μερόπης Π. Τσιώμου (Κας Β. Βασιλικού) που είχε αρχίσει τη δεύτερη περίοδό του το 1923. Όπως είναι γνωστό τα ημερολόγια κυκλοφορούσαν και κυκλοφορούν, το αργότερο, ως τις παραμονές των Χριστουγέννων και αναγράφουν στον τίτλο τους, ως χρονολογία, το επόμενο έτος, του οποίου δημοσιεύουν και αναλυτικό ημερολόγιο, επομένως τα κείμενα έπρεπε να παραδίδονται από

---

32. «Αν μας τον είχατε στείλει ενωρίτερα [τον “Γιέπ’] δεν θα διεκόπτετο η σειρά της δημοσίευσως των έργων σας· τώρα και ο “Γιέπ’ θα δημοσιευθή και αναμένομεν και άλλα» έγραφε ο Ν. Λιβαδάς στην ΑΦ-Χ στη στήλη της αλληλογραφίας, *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα Α*, τχ. 14, 16.11.29, σ. 3 εξώφυλλου. Ο Ν. Σφενδόνης προλογίζοντας τη δημοσίευση της πρώτης ηθογραφίας έγραφε: «Η γράφουσα επιφυλασσομένη να εμφανισθή με ολόκληρον τόμον διηγημάτων κρατεί ακόμη ινκόγνιτο [...]», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 4 (1928)124. Παρόλο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο τόμος διηγημάτων ήταν η *Μαννούλα* του 1929 νομίζω ότι αναφέρεται σε σχεδιαζόμενη συναγωγή των ηθογραφιών. Η ΑΦ-Χ ζήτησε από το περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* τους όρους του διαγωνισμού διηγήματος και ο Κ. Μπαστιάς της απάντησε: «Ανδρομάχην Χαριτωνίδου. Οι όροι του διαγωνισμού για το διήγημα περιέχονται εις το τεύχος της 15 Δεκεμβρίου [1928]. Τα αποσπασθέντα διηγήματα πρέπει κατ’ αρχάς να μην έχουν δημοσιευθεί αλλού», έτος Γ’, τ. Δ’, τχ. 42, 1.3.1929, σ. 322. (Υπόδειξη του κ. Γιώργου Ζεβελάκη).

τους συνεργάτες ως τον Αύγουστο του προηγούμενου έτους<sup>33</sup>.

Η ΑΦ-Χ ετοιμάζει την πρώτη ηθογραφία λευκαδίτικη το καλοκαίρι του 1927 και την παραδίδει για το ΜΗ του 1928<sup>34</sup>. Τη δημοσίευση αποφάσισε φαίνεται με πολλούς δισταγμούς και επέβαλε στον εκδότη να αθετήσει την αρχή του ΜΗ να μη δημοσιεύει ανώνυμα έργα και να δημοσιεύσει το ψευδώνυμο Ήρινα, χρησιμοποιώντας το όνομα της ποιήτριας της Ηλακιάτης από την Τήλο, του 4ου π.Χ. αιώνα, με «την καθαρή φωνή ενός νέου ανθρώπου, μιαν φωνή θλιμμένης γλύκας, που ξέρει να εκφράζει τον πόνο με μιαν αμεσότητα που θυμίζει την Σαπφώ»<sup>35</sup>.

Τον επόμενο χρόνο 1928 θα γράψει τη δεύτερη και τρίτη ηθογραφία και θα τις παραδώσει με το όνομά της στο ΗΘ και το ΜΗ του 1929. Το 1929 είναι συγγραφικά και εκδοτικά το πιο παραγωγικό έτος για την ΑΦ-Χ καθώς θα ετοιμάσει την τέταρτη, πέμπτη, έκτη και έβδομη ηθογραφία, παρακινήμενη ίσως από τον νέο της εκδότη, λογοτέχνη και κλασικό φιλόλογο (λατινιστή) Νικόλαο Σπ. Λιβαδά (1888-1942) που εξέδωσε στην Αθήνα το εβδομαδιαίο και από το τεύχος 12 δεκαπενθήμερο περιοδικό *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα* (ΕΜΔ) σε 16 τεύχη, από 31 Ιουλίου ως 16 Δεκεμβρίου 1929 και αναζητούσε για δημοσίευση κείμενα νέων λογοτεχνών καθώς «μετά πά-

---

33. «Επειδή όμως παρετηρήθη ότι πολλοί συνεργάται του Μ. Ημερολογίου έστειλαν και εφέτος αργά τα έργα των, πράγμα το οποίον μας εμπόδισεν να τα περιλάβωμεν εις τον παρόντα τόμον, δηλούμεν ότι την ύλην πρέπει να την έχομεν το πολύ μέχρις τέλους Ιουνίου. Ας μη νομίζουν οι συνεργάται μας ότι επειδή το βιβλίον κυκλοφορεί τα Χριστούγεννα έχουν πάντοτε καιρόν διά την αποστολήν της ύλης των. Διά να γίνη το βιβλίον χρειάζεται ανάγνωσις και μελέτη των έργων, έγκρισις, ψυχολογημένη κατάταξις της όλης ύλης, εκτέλεισις στίσεων επί των θεμάτων, σιγχογράφησις εικόνων κτλ. από δε της 1 Αυγούστου εκάστου έτους αρχίζει η εκτύπωσις». (*Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 3 (1927) 349).

34. Η σειρά των ηθογραφιών είναι εκείνη που ακολουθήσαμε στη δημοσίευσή τους σ' αυτό το βιβλίο και αποτυπώνεται στα περιεχόμενά του (σ. 7) και στην αναγραφή δημοσιευμάτων της ΑΦ-Χ, που δημοσιεύεται στο τέλος αυτής της μελέτης (σ. 151-159).

35. Albin Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Αγαπητού Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη <sup>5</sup>1985, σ. 879.

σης δυνατής ευμενείας προσβλέπομεν προς τους κεκρυμμένους θησαυρούς της λογοτεχνίας μας». Η ΑΦ-Χ θα του στείλει κατά σειρά τις ηθογραφίες: δεύτερη (αναδημοσίευση), τέταρτη (πρώτη δημοσίευση), τρίτη και πρώτη (αναδημοσιεύσεις) με νέους τίτλους, και πέμπτη (πρώτη δημοσίευση), που θα δημοσιευτούν στα τεύχη 8, 9, 10, 12, 14, από 18 Σεπτεμβρίου ως 16 Νοεμβρίου 1929<sup>36</sup>. Την έκτη ηθογραφία θα δημοσιεύσει στο *ΗΘ* 1930 και

---

36. Για το περιοδικό βλ. Ερευνητική Ομάδα, Εποπτεία: Χ. Α. Καράογλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Β', *Αθηναϊκά περιοδικά 1926-1933*, Θεσσαλονίκη 2002, αρ. 1929.5, σ. 241-242. Οδηγήθηκα στο περιοδικό από την αποδελτίωσή του στο διαδικτυακό, που ανέβασε η *Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη - Φύση και νεοελληνικός πολιτισμός*. Είδα το λειψό αντίτυπο του ΕΛΙΑ (λείπουν τα τεύχη 2, 8, 13) και το πλήρες της *Ευώνυμος*, χάρη στη βοήθεια του φίλου κ. Γιώργου Ζεβελάκη και του κ. Σάββα Κουρουζίδη. Τον Δεκέμβριο του 2009 αγόρασα αντίτυπο, που του λείπει το 16ο τεύχος, αλλά έχει όλα τα εξώφυλλα των 15 τευχών με τη στήλη της αλληλογραφίας, με τους συγγραφείς και τους αναγνώστες στη σ. 3. Δεν γνωρίζω αν η γνωριμία του εκδότη Ν. Λιβαδά με την ΑΦ-Χ έγινε μέσω του ομοτέχνου συζύγου της Χ. Χ. Χαριτωνίδη, καθώς ο Λιβαδάς ήταν υποψήφιος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1918, 1929), και εργάστηκε ως καθηγητής της λατινικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Όπως έγραφε και στο προγραμματικό σημείωμα, στο 1ο τεύχος, ο Λιβαδάς προσφερόταν να βοηθήσει τους συγγραφείς στον ακριβή προσδιορισμό της νεοελληνικής ορθογραφίας «και αμέσως θα λύη πάσαν προβαλλομένην αυτώ απορίαν γραφής νεοελληνικής λέξεως». Η ΑΦ-Χ του έστειλε και τη νουβέλα της «Μαννούλα» και της απάντησε με πολυσέλιδη φιλική επιστολή. Για τον Λιβαδά βλ. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', Αθήνα 1960, σ. 630-631. Βαρβάρα Γεωργοπούλου, «Σκιαγραφώντας το θεατρικό τοπίο στο μεσοπολεμικό Αργοστόλι», *Πόρφυρας*, τ. 25, φυλλάδιο 114, Κέρκυρα, Μάρτιος 2005, σ. 745-776, κυρίως 754-755. Η ίδια, «Νικ. Λιβαδάς: Ένας Κεφαλονίτης θεατρικός συγγραφέας», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Παιονίου Συνεδρίου*, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, τ. IV Α', Αθήνα 2009, σ. 113-130. Η ίδια, «*Η Τρίαινα ή όλα μοιραία*: Ένα επιστημονικό δράμα του Ν. Λιβαδά», *Παράβασις* 8 (2008) 79-125. Στο περιοδικό του *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα* δημοσίευσε αυτοβιογραφικό πεζό «Ένα γράμμα», Α', αρ. 6, 4 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 52-54 με το ψευδώνυμο Νίκος Θηνιάτης, συμπληρώνοντας τα ονόματα της πατρίδας του Αρχών Θηναίας στα ψευδώνυμά του (είχε χρησιμοποιήσει και το Νίκος Αγκωνίτης) και για να γίνει πιστευτός ότι δεν κρύπτεται ο ίδιος κάτω από το ψευδώνυμο σημείωσε στη σ. 3 του εξώφυλλου, στη στήλη της αλληλογραφίας: «Κον Ν. Θηνιάτην

την έβδομη στο *MH* 1930. Το 1930 ετοιμάζει την όγδοη ηθογραφία για το *MH* του 1931, ενώ στο *HΘ* 1931 θα αναδημοσιεύσει την πέμπτη ηθογραφία. Το 1932 ετοίμασε την έννατη ηθογραφία για το *MH* του 1933. Το 1933 έγραψε τη δέκατη ηθογραφία για το *MH* του 1934 και το 1935 την ενδέκατη για το *MH* του 1936.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι 11 ηθογραφίες λευκαδίτικες, γράφονται μια κάθε χρόνο στη Θεσσαλονίκη (μόνο το 1934 τη γράφει στην Αθήνα, όπου ήλθε με τα παιδιά της, εξαιτίας της υγείας της) από το 1927 ως το 1935, με εξαίρεση το 1932 και με την επισήμανση ότι το 1929 έγραψε 4 ηθογραφίες. Οι 11 ηθογραφίες δημοσιεύονται κάθε χρόνο από το 1928 ως το 1936 με εξαίρεση το 1932 και το 1935, που δεν δημοσιεύονται ηθογραφίες και το 1929 που δημοσιεύονται 4 ηθογραφίες. Παράλληλα αναδημοσιεύονται 4 ηθογραφίες: 3 το 1929 και 1 το 1931. Από τα τρία έντυπα το *MH* δημοσίευσε 7 ηθογραφίες (1928-1936), το *HΘ* δημοσίευσε 2 ηθογραφίες (1929, 1930) και αναδημοσίευσε 1 ηθογραφία (1931) και τα *ΕΜΔ* δημοσίευσαν 2 και αναδημοσίευσαν 3 ηθογραφίες (18.9-16.11.1929).

Η αποδοχή των κειμένων της ΑΦ-Χ από τους εκδότες των εντύπων που δημοσιεύτηκαν ήταν πλήρης, όπως φαίνεται από τα επαινετικά σημειώματα και σχόλια με τα οποία τα συνόδευσαν. Οι ηθογραφίες έβδομη, όγδοη, έννατη, δέκατη και ενδέκατη που δημοσιεύτηκαν στο *MH* (1930-1936) συνοδεύτηκαν με αξιόλογη εικονογράφηση δυο μετέπειτα σημαντικών ζωγράφων,

---

Αργυστόλιον – Το θαυμάσιον «Ένα γράμμα» σας δημοσιεύομεν σήμερον λίαν ευχαρίστως. Στείλατέ μας και άλλα πεζογραφήματά σας». Στην αντίστοιχη στήλη της αλληλογραφίας του αρ. 15, 1.12.29, αποκαλύπτει ακόμη ένα ψευδώνυμό του και φαίνεται να ξεχνά ότι στο περιοδικό δημοσίευσε με ψευδώνυμο αρκετά πεζά και ποιήματά του: «ο διευθυντής του περιοδικού, έχων δημοσιεύσει από του 1902 περί τα εξήκοντα διηγήματα και ιδιαίτερον τόμον (τον υπό το γνωστόν ψευδώνυμον L. von Armbugmann “Ιστορίες για λίγους σήμερα και είθε για όλους αύριον”), δεν κατεχώρισεν ιδικά του έργα, αλλ’ ήνοιξε τας σελίδας του περιοδικού εις τους νέους». Ο τίτλος ας συμπληρωθεί: Ελληνική έκφρασις Βίκτωρος Πρατάνου, Εν Θεσσαλονίκη, Καστρινάκης και Γεωργαντής, 1920 <Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης Α. Καστρινάκη και Δ. Γεωργαντή>. Επιμέλεια Βίκτωρος Πρατάνου, τ. Α', 8ο, 63 σ.

του Χρήστου Π. Λεφάκη (1906-1968)<sup>37</sup> και του Φώτη Μαστιχιιάδη (1913-1997)<sup>38</sup>. Η εικονογράφηση αναδημοσιεύεται, σε σμίικρυνη, στην αναγραφή των δημοσιευμάτων της ΑΦ-Χ στο τέλος αυτής της μελέτης μαζί με όλα τα σημειώματα και τα σχόλια των εκδοτών.

Στις 2 από τις 5 ανατυπώσεις ηθογραφιών η ΑΦ-Χ άλλαξε τους τίτλους τους. Κριτήριο της νέας επιλογής ήταν να τονιστεί το απρόσωπο και υπαινικτικό («Γύρω στο φέρετρο της μάνας» έγινε «Μοιρολόγι με ακομπανιαμέντο») ή να αναδειχθεί, αντί του συγκεκριμένου και του περιπτωσιακού, ο ανθρώπινος τύπος, ο ανθρώπινος χαρακτήρας («Η γυναίκα του καλλιτέχνη» έγινε «Η βαρδαλώνα»).

Αποτιμώντας τις *Ηθογραφίες λευκαδίτικες* σημειώνω ότι η ΑΦ-Χ, στα καλά χρόνια της, που ζούσε όταν έγραφε στη Θεσσαλονίκη, βέβαιη για τον εαυτό της και την πορεία της, αναπαριστά σε μια δεύτερη ζωή, λογοτεχνική αυτή τη φορά, τις εμπειρίες και τη γνώση του κόσμου των χρόνων της παιδικής και νεανικής της ελευθερίας στην πόλη της Λευκάδας του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, με τις φιγούρες των παρακμιακών στοιχείων της αρχοντικής τάξης, τις παρεκτροπές στη συμπεριφορά των λαϊκών στρωμάτων και τους ανθρώπους του ενεργητικού και του παθητικού κοινωνικού περιθωρίου της επαρχιακής αστικής καθημερινότητας. Ψυχογραφεί ανθρώπους και ομάδες, κρίνει, ειρωνεύεται κάποτε, υμνεί σπάνια, ελέγχοντας τη νοσταλγία της δεν ωραιοποιεί, αλλά προκειμένου να παρουσιάσει νατουραλιστικά την κοινωνία, τους ανθρώπους και τις συμπεριφορές τους σε μια εποχή κοινωνικών ανακατατάξεων, αναδεικνύει ιδιαιτε-

37. Νίκος Σφενδόνης, «Ένα ταλέντο. Ο σκιτσογράφος του “Μ. Ημερολογίου”», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1 (1925) 204-205 (με φωτογραφία του Χ. Π. Λεφάκη). Ο ίδιος, «Ο καλλιτέχνης μας Χρήστος Π. Λεφάκης», στο ίδιο, 8 (1932) 89-91 (με αυτοπροσωπογραφία σε σκίτσο). Χρυσάνθος Χρήστου, «Λεφάκης Χρήστος, Ζωγράφος, Σουφλί Θράκης 1906 – Θεσσαλονίκη 1968», *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, τ. Β', Αθήνα, Μέλισσα, 1998, σ. 408-411.

38. Ελένη Γκόνοου, «Μαστιχιιάδης Φώτης, χαράκτης, ζωγράφος, Αιβαλί Μικράς Ασίας 1913 – Αθήνα 1997», *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. Γ' 1999, σ. 73-75.



ρότητες του γενέθλιου τόπου, χρησιμοποιώντας στα κείμενά της ιδιωματικές λέξεις και φράσεις της ντοπιολαλιάς, υποτιμώντας ίσως το πρόβλημα κατανόησής τους από τους Θεσσαλονικείς ή τους Αθηναίους και όλους τους μη Λευκαδίτες αναγνώστες της, καθώς οι υποσελίδιες εξηγήσεις λέξεων είναι ανεπαρκείς<sup>39</sup>. Δεν έγραψε τις ηθογραφίες προσβλέποντας στο να είναι οι Λευκαδίτες προνομιακοί αναγνώστες αλλά και δεν τους στέρησε τη δυνατότητα να αποκωδικοποιούν αυτοί ευκολότερα τα κείμενά της, αναγνωρίζοντας στοιχεία του γενέθλιου τόπου, της ιστορίας, της γλώσσας και των ανθρώπων του. Παράλληλα ενέταξε και ηθογραφίες που δεν έχουν σαφείς αναφορές στη Λευκάδα, όπως «Το παράπονο της Ζεμπετούλας» ή «Η ευγένεια της Μπιρμπιλαινας», με την πίστη ότι αυτά που αναπαριστούσαν ήταν κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας, ανεξάρτητα από τον τόπο της δράσης, που μπορούσε να μείνει και απροσδιόριστος σε ένα λογοτεχνικό δημιουργήμα.

Το 1933, επέτειο των εκατό χρόνων από τον θάνατο του Αδαμαντίου Κοραή, το ζεύγος Χαριτωνίδου τιμά τον μεγάλο φιλόλογο και διανοητή: Η μελέτη του Χ.Χ. Χαριτωνίδου για τον Κοραή θα εκδοθεί από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1933<sup>40</sup>, η μελέτη της ΑΦ-Χ, με τίτλο «Η πενία του Κοραή», γραμμένη ως τις 15 Αυγούστου 1933, θα δημοσιευτεί στο ΜΗ του 1934. Είναι μια μελέτη στηριγμένη στη βιογραφία του Κοραή από τον Διονύσιο Θερειανό<sup>41</sup> και στο σώμα των επιστολών του Κοραή, που είχε εκδόσει ο Ν. Δαμαλάς<sup>42</sup>, με ευρύτατη χρή-

39. Οι υποσημειωμένες σε κάποιες σελίδες ερμηνείες λέξεων της ντοπιολαλιάς είναι λιγότερες από το ένα τρίτο των ιδιωματικών λέξεων που χρησιμοποιούνται: Ανατυπώνονται στο τέλος αυτής της μελέτης (σ. 148-150) ως τεκμήριο μόνον. Ο σημερινός αναγνώστης θα βρει στο τέλος του βιβλίου πλήρες χρηστικό Λεξιλόγιο συναγμένο από τον Βασίλη Φίλιππα (σ. 281-294).

40. *Λόγος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1933, 8ο, 82+1 σ. χ.α. [Ανάτυπο από *Εκατονταετηρίς Αδαμαντίου Κοραή*, Αθήνα 1935, σ. 153-238].

41. Διονύσιος Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. Α'-Γ', Τεργέστη 1889-1890.

42. *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή*, Επιμελεία Νικολάου Δαμαλά, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1885.

ση εκτενών αποσπασμάτων και κεντρική ιδέα την ανάδειξη της προσπάθειας του πενόμενου Κοραή, ως ηθικού προτύπου και κανόνα, που δεν αναστέλει το πνευματικό του έργο εξ αιτίας της φτώχειας του, η οποία «δεν εγεννήθη ούτε απ' αργίαν, ούτε απ' ασωτίαν», αλλά την αντιμετώπιζε με φόβο «μήπως αρπάση την ανεξαρτησίαν μου», επιτρέποντας στον εαυτό του να δέχεται ευεργεσίες και να ευχαριστεί γι' αυτές, αλλά όχι ελεημοσύνες, στις οποίες απαντούσε είτε αρνούμενος να τις δεχθεί, είτε στέλνοντας, ως αντάλλαγμα, ανάλογους τόμους βιβλίων του. Ο αναγνώστης παρακολουθεί μέσα από τη μελέτη πόσο «δύσβατος και ακανθώδης υπήρξε η οδός ην διήνυσεν ο Κοραής, πλήρης αλγεινών οικονομικών περιπετειών και υπερανθρώπων φροντίδων [...] μηδέποτε αποκαμών, ειργάζετο άοκνως [...] γράφων και συγγράφων, επαινών και ευεργετών, διδάσκων και ενθουσιάζων και προετοιμάζων, διά της παιδείας, τον ιερόν υπέρ της ελευθερίας ημών αγώνα»<sup>43</sup>.

Η ΑΦ-Χ ήταν δασκάλα. Οι σπουδές της, οι αναγνώσεις και ο αυτοδιδασκασμός της την οδήγησαν σε καλό επίπεδο κατάρτισης και πίστης σε ένα λειτουργήμα παρεμβατικό στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Το λειτουργήμα αυτό δεν της δόθηκε η ευκαιρία να ασκήσει στο σχολείο, αφού για λόγους που δεν γνωρίζουμε δεν αξιώθηκε να διοριστεί σε τακτική θέση. Ένα οριακό, σχεδόν αποκρουστικό παράδειγμα αποτυχημένης δασκάλας μας έδωσε στην ηθογραφία «Το παράπονο της Ζεμπετούλας». Οι μεγάλες αντιθέσεις, διαφορές και αδικίες, που παρατηρούσε στην αστική κοινωνία της γενέθλιας πόλης, αλλά και οι εμπειρίες από την αγροτική Λευκάδα, με τη φτώχεια, τη δεισιδαιμονία και την αγραμματοσύνη να κυριαρχούν και να συμπληρώνονται από την αδυναμία της Πολιτείας να παρέμβει, της δημιούργησαν την πίστη για την ευεργετική παρουσία των δασκάλων στην κοινωνία, πέραν των διδακτικών τους καθηκόντων, στη διαφώτιση και στον συνετισμό των ανθρώπων, αλλά και την ενθάρρυνση των δυνατότερων ηθικά και οικονομικά να βοηθούν τα παιδιά πρώ-

---

43. Ανδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου, «Η πενία του Κοραή», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 10 (1934) 110.

τα και τους φτωχούς και τους αδύναμους, όχι με την ελεημοσύνη, αλλά με τη στήριξη για να εκπαιδευτούν, να καταρτιστούν και να αποκτήσουν τεχνογνωσία και δεξιότητες καθώς και τα πρώτα εφόδια για να συνεχίσουν με καλύτερους όρους τον αγώνα της ζωής. Η δασκάλα, η γυναίκα και η μητέρα, ιδιότητες συνειδητοποιημένες, την οδήγησαν στη στράτευσή της στον εθελοντισμό και στα σωματεία της Θεσσαλονίκης, που έγιναν και όχημα για την ένταξή της στην κοινωνία της πόλης<sup>44</sup>.

Αυτή την πιο ανθρώπινη και λειτουργική φιλανθρωπία θέλησε η ΑΦ-Χ να προβάλει στη νουβέλα της «Η Μαννούλα», που έγραψε το 1928 και το 1929 και την τύπωσε σε ένα βιβλίο στη Θεσσαλονίκη το 1929 με τον ίδιο τίτλο *Η Μαννούλα. Γράμματα για τα παιδιά*, μαζί με μια δεύτερη νουβέλα με τίτλο «Ανδρέας Χρύσης». Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στην αγαπημένη της καθηγήτρια στο Αρσάκειο Αικατερίνη Βαρουξάκη. Με την αφιέρωση εκφράζει τις οφειλές της στον παιδαγωγικό κόσμο του Αρσάκειου που τη σφράγισε. «Η Μαννούλα», αρθρωμένη σε 24 επεισόδια, παρουσιάζει την ιστορία δυο ορφανών μικρών κοριτσιών του αγροτικού χώρου, του οποίου λίγα σημεία τον παρουσιάζουν ως λευκαδίτικο<sup>45</sup>, χωρίς να είναι κυριαρχική η προσπάθεια της ΑΦ-Χ να σκιαγραφήσει το ανάγλυφο του λευκαδίτικου τοπίου. Η Χρύσω, κοριτσάκι 13 ετών, προστατεύει και την τετράχρονη αδελφή της τη Γιούλα, που τη φωνάζει «Μαννούλα», και δουλεύει στον Κώστα Αγκλέουρα και τη μάνα του, κτηματία και καφεπαντοπώλη του χωριού, που την εκμεταλ-

44. Χαρακτηριστικό για τον ευεργετισμό και τη σύγχρονη φιλανθρωπική δράση των γυναικείων σωματείων στη Θεσσαλονίκη είναι το άρθρο της Δ. Δημητριάδου, «Η γυναικεία δράσις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1 (1925) 238-242.

45. Βλ. τον αρ. 12 της Αναγραφής δημοσιευμάτων της ΑΦ-Χ στο τέλος αυτής της μελέτης (σ. 160-161). Οι λευκαδίτικες αναφορές: «Δύο αδελφια ξενοχωρίτες, η όμορφη Καρσάνα [= από το χωριό Καρούα>Καρσάνα]» (σ. 41). «Είμαι από το πιο όμορφο νησί της Ελλάδος, που ανθίζει η ποίηση, τα λουλούδια και η καλή ανατροφή» (σ. 102). Είναι περιέργη η μη αναφορά στον Άγγελο και την Εύα Σικελιανού και στις Δελφικές γιορτές του 1927: «Εκεί στον ιερό χώρο του Μαντείου θα εδίδετο κάποια γιορτή, που διοργάνωσε μια πλουσία Αμερικανίς» (σ. 129).

λεύεται και τη βασανίζει, πουλάει το χρωμένο από τους γονείς τους σπίτι τους και αναγκάζει τα ορφανά να ζήσουν στην κουφάλα ενός δένδρου. Γι' αυτή την ανάγγητη στάση η κοινωνία του χωριού αδιαφορεί, αλλά η γειτόνισσα Λάμπρω, νέα γυναίκα, ως την αναχώρησή της για την Αμερική, τα στηρίζει και τους μαθαίνει τις δουλειές του σπιτιού και ακόμη μαθαίνει στη Χρύσω να υφαίνει και να κεντάει. Τα βοηθούν επίσης ο γιατρός της περιοχής και ο παπάς με την παπαδιά, που παίρνουν τα ορφανά στο σπίτι τους. Μια πυρκαγιά κατακαίει το μαγαζί και το σπίτι του Αγκλέουρα κι εκείνος και η μάνα του πεθαίνουν κακήν κακώς. Ο γιος του παπά ανοίγει ένα σύγχρονο καφεπαντοπωλείο σε νέα πλατεία του χωριού και στεφανώνεται τη Γιούλα και αποκτούν παιδιά. Η Χρύσω, με την αρχική στήριξη του γιατρού, περιμαζεύει πέντε ορφανά της περιοχής και τα προστατεύει ώς να τελειώσουν το σχολείο και να μάθουν να εργάζονται στις αγροτικές και οικοτεχνικές εργασίες. Το ευτυχημένο τέλος έρχεται με τον γάμο της Χρύσως με τον Λάμπη, πλούσιο ανεψιό του γιατρού, που ήλθε από την Αμερική, πρόθυμο να στηρίξει το φιλανθρωπικό έργο της Χρύσως, ιδρύοντας και σχολείο για τα ορφανά.

Ο «Ανδρέας Χρύσης» είναι η δεύτερη νουβέλα του βιβλίου, αθρωμένη σε 18 αριθμημένα αλλά χωρίς τίτλους επεισόδια και επίλογο, στα οποία παρακολουθούνται οι περιπέτειες ενός κακομαθημένου 15χρονου γιου πλούσιας οικογένειας, που ζει σε παραθαλάσσια πόλη, της οποίας δίνονται λίγα στοιχεία για να ταυτίζεται με τη Λευκάδα. Ο νέος αποφασίζει να εγκαταλείψει το Γυμνάσιο και να ταξιδέψει για να γνωρίσει τις ελληνικές μεγαλουπόλεις με πρώτη τη Θεσσαλονίκη, την ανέμελη και «μεγάλη» ζωή, παρά τις αρνήσεις των γονέων του να του το επιτρέψουν. Από περιπέτεια σε περιπέτεια ο Ανδρέας χάνει τα χρήματά του, συλλαμβάνεται ως λωποδύτης και ξενυχτά στο κρατητήριο. Ζητά τη βοήθεια των γονέων και εκείνοι του στέλνουν χρήματα και ξεχρεώνεται. Φεύγει για την Αθήνα, όπου ξιπασμένες δεσποινίδες της αριστοκρατίας του προτείνουν πρωτάκουστες γι' αυτόν διασκεδάσεις, ενώ ένας νέος τον «ψαρεύει» και τον οδηγεί σε γιάφκα ανατρεπτικής οργάνωσης, η οποία μπροστά

στα μάτια του διασπάται, αλλά ο Ανδρέας δεν βρίσκει το κουράγιο να ακολουθήσει αυτούς που ζήτησαν τη διαγραφή τους και αποχώρησαν. Οι σκληροί της οργάνωσης του παίρνουν τα χρήματά του και του ζητούν να τηλεγραφήσει στον πατέρα του για να του στείλει και άλλα. Ύστερα τον αφήνουν κλεισμένο στα γραφεία τους, όπου αποκοιμείται και μια γοργόνα, που ήταν ζωγραφισμένη στον τοίχο, σε ονειροφαντασία τον οδηγεί στο χώρο του Άγνωστου Στρατιώτη και του θυμίζει τις θυσίες των Ελλήνων για την πατρίδα. Απένταρος και νηστικός αναζητά εργασία αλλά τον διώχνουν ως ακατάλληλο. Συλλαμβάνεται για κλοπή, που δεν έκανε και προφυλακίζεται, αλλά ο πατέρας του, που ειδοποιείται, αρνείται να τον αναγνωρίσει. Ο Ανδρέας μετανιωμένος ζητά από τον διευθυντή των φυλακών να του φέρουν τους γονείς του, που έρχονται και τον βρίσκουν ημιθανή. Γυρίζουν ακτοπλοϊκώς στην πατρίδα (με ενδιάμεση στάση στην Ιτέα και από εκεί στους Δελφούς για να συναντήσουν τον αδελφό του πατέρα, που ήλθε από την πατρίδα, για να παρακολουθήσει την παράσταση του Προμηθέα Δεσμώτη των Δελφικών Γιορτών της Εύας Πάλμερ και του Άγγελου Σικελιανού) και ο Ανδρέας ξαναγυρνά στο σχολείο του και αργότερα ιδρύει λαμπρό υφαντουργείο και οι εργαζόμενοι τον λατρεύουν. Η οικονομική του προκοπή του επιτρέπει να ιδρύσει στο νησί του πρότυπες φυλακές, στις οποίες οι φυλακισμένοι μορφώνονται και μαθαίνουν τέχνες.

Οι δυο «στρατευμένες» νουβέλες της ΑΦ-Χ έδιναν από μακριά απάντηση στους δοκιμασιούς προβληματισμούς και τα σκίτσα διηγημάτων, που πριν από 15 χρόνια είχε καταγράψει στο Σημειωματάριό της στη Βαυκερή Λευκάδας: η απροστάτευτη ορφανή Μαρία θα έβρισκε τώρα καταφύγιο και σχολείο στο ιδιότυπο άσυλο της Χρύσως και οι φυλακισμένοι των συχνών εγκλημάτων του αγροτικού βίου θα μπορούσαν να αλλάξουν και να εκπαιδευτούν στην πρότυπη φυλακή του Ανδρέα Χρύση.

Δεν γνωρίζουμε πότε άρχισε να γράφει το ανέκδοτο μυθιστόρημά της *Κοντά στο τέλμα. Μυθιστόρημα για παιδιά*<sup>46</sup>, που

---

46. Βλ. τον αρ. 14 της Αναγραφής δημοσιευμάτων της ΑΦ-Χ στο τέλος αυτής της μελέτης (σ. 161-163).

καθαρόγραφε το 1957 στην Αθήνα και ως το θάνατό της, στις 18 Δεκεμβρίου 1969, ήταν πρόχειρο στα πράγματά της. Τα τρία ποιήματα, που είναι αντιγραμμένα, με διορθώσεις, στην αρχή του χειρογράφου, γραμμένα, στην πρώτη τους μορφή, στο Δρομοκαΐτειο το 1937 (όπου νοσηλεύτηκε από το 1936 ως το 1940), τα οποία θρηνούν τον θάνατο της κόρης της που φαντάζεται, καθώς εκείνη πέθανε το 1941, με οδηγούν να υποθέσω ότι αντιγράφει από παλιά της χειρόγραφα. Το μυθιστόρημα δεν είναι μακριά από το κλίμα της Μαννούλας, αλλά είναι στατικό, άνευρο και κυρίως διδακτικό, αρθρωμένο σε δύο μέρη και 45 επεισόδια.

Μυθιστόρημα διδασκαλίας γνώσεων, συμπόνιας και φιλανθρωπίας μπροστά στο σκληρό δίπολο της κακίας και της καλοσύνης, με έντονο διδακτισμό, συμβουλές διαπαιδαγώγησης, καλλιέργειας, κοινωνικότητας και χριστιανικής αγάπης, χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές χάρες και χαλαρή πλοκή, με συνεχείς διαλόγους. Η δράση εκτυλίσσεται κοντά στο τέλος μιας λίμνης, που ο Λευκαδίτης ίσως την ταυτίσει με τη λιμνοθάλασσα της πόλης του, καθώς και η πρωτεύουσα του τόπου ονομάζεται από τους ντόπιους Χώρα. Πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος είναι ένα παιδί ξενιτεμένου και άφαντου πατέρα, ο Πέτρος, που βοηθάει τη μητέρα του μαζεύοντας βούρλα από τον βάλτο για να πλέκει τις ψάθες που χρησιμοποιούν στα ελαιοτριβεία, και οι φίλοι του, που δραστηριοποιούνται και γίνονται μέλη της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων. Ο Πέτρος αργότερα εγκαθίσταται στην Αθήνα και διαπρέπει ως δημοσιογράφος χριστιανικού εντύπου. Κύριο πρόσωπο του μυθιστορήματος είναι ο σοφός βυρσοδέφης Μπάρμπα Μα(τ)θιός, φύλακας άγγελος των παιδιών, που συνταίριαζε τη σοφία της γνώσης της φύσης και της ζωής με τις γνώσεις μιας μεγάλης εγκυκλοπαίδειας και ενός λαϊκού ελληνικού λεξικού και θυμίζει από μακριά τον Γερσοστάθη (1858) του Λέοντος Μελά. Ο Μπάρμπα Μαθιός έχει το ίδιο όνομα με τον υπηρέτη του πατέρα του Ανδρέα Χρύση, που μέχρι το πλοίο προσπαθούσε να πείσει τον Ανδρέα να μη φύγει από το σπίτι του και όταν απελπίστηκε τον αποχαιρέτησε, δίνοντάς του χρήματα από το μικρό του κομπόδεμα αλλά και τον υ-

ποδέχτηκε στο γυρισμό του: «Γιατί παιδί μου δε μ' άκουσες;»<sup>47</sup>.

Από το σύνολο του έργου της επιλέξαμε να αναδημοσιεύσουμε συγκεντρωμένες τις 11 ηθογραφίες λευκαδίτικες. Η λευκαδικότητα που αποπνέουν είναι ανάγλυφη στην ουσιαστική αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου και είναι σημαντική σύσταση για τον αναγνώστη, που θα χαρεί τη γνησιότητα της γραφής, από μια συγγραφέα που η ανθρώπινη μοίρα της έκοψε το δρόμο προς τη λογοτεχνική ωρίμανση, στέλνοντάς της την ψυχική αρώστια στα 45 της χρόνια.

Η προσπάθεια για μια επιμελημένη και υπομνηματισμένη έκδοση ξεκίνησε για μένα από την πρώτη ανάγνωση, πριν από 15 περίπου χρόνια στη Χαραμόγλειο Βιβλιοθήκη, των φωτοτυπημένων ηθογραφιών 2, 3, 4, 7-11, που συγκέντρωσε ο αδευτέρωτος Αριστοτέλης Α. Χαραμόγλης (1919-2003) ο οποίος σημείωσε στις φωτοτυπίες μόνο το πατρικό επώνυμο Φίλιππα, το οποίο δεν χρησιμοποίησε ποτέ η ΑΦ-Χ<sup>48</sup>. Η συγκίνηση, που μου προκάλεσε η ανάγνωση, μεγεθύνθηκε ίσως γιατί γι' αυτή τη γυναίκα δεν είχε γραφεί ούτε μια λέξη. Όταν συγκέντρωσα το σύνολο, ελπίζω, του εκδομένου της έργου, συναντώντας τις γνωστές «ελληνικές» δυσκολίες, αφού σε καμία ελληνική βιβλιοθήκη δεν υπάρχουν σειρές των ημερολογίων της Θεσσαλονίκης και σε καμία δημόσια βιβλιοθήκη δεν υπάρχει το περιοδικό της Αθήνας, στα οποία δημοσίευε<sup>49</sup>, απευθύνθηκα στην οικογένεια

47. Ανδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου, «Ανδρέας Χρύσης», *Η Μαννούλα*, Θεσσαλονίκη 1929, σ. 134.

48. Ο Χαραμόγλης είχε φωτοτυπήσει ακόμη και το βιβλίο *Η Μαννούλα* από την Εθνική Βιβλιοθήκη, είχε αποκτήσει ένα αταύτιστο σπάραγμα από το *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης* με την ηθογραφία 2, είχε φωτοτυπήσει από άγνωστο αντίτυπο τεύχος του περιοδικού *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα* την ηθογραφία 4 και από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής και το αντίτυπο του *Μακεδονικού Ημερολογίου* τις ηθογραφίες 7-11 και τη μελέτη «Η πενία του Κοραή».

49. Στο ΕΛΙΑ και στο Κέντρο Ερεύνες του Μεσαιωνικού και του Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών βρήκα τους τόμους του *Ημερολογίου Θεσσαλονίκης* και του *Μακεδονικού Ημερολογίου*, που περιέχουν τις ηθο-

της ΑΦ-Χ, τη νύφη της κ. Έλλη Χαράλαμπου Χαριτωνίδου και τον εγγονό της Χαρίτωνα, που ευγενικά έθεσαν στη διάθεσή μου τις ζωντανές μαρτυρίες τους για την πεθερά και τη γιαγιά αντίστοιχα, το αρχείο της, τις φωτογραφίες και αντίτυπα λίγων ημερολογίων με τις δημοσιευμένες ηθογραφίες, όπου υπήρχαν και σημειώσεις της ΑΦ-Χ. Ο κ. Χαρίτων Χαριτωνίδης, με ευχάριστη διάθεση, συζήτησε μαζί μου τις προσεγγίσεις μας στη ζωή και το έργο της αγαπημένης του γιαγιάς<sup>50</sup>.

Στο τέλος του 2009 ανταποκριθήκαν στην πρότασή μου για συλλογική ανάληψη του εγχειρήματος της μελέτης και του υπομνηματισμού των ηθογραφιών ο Δημήτρης Σπ. Τσερές, φίλος για μισό αιώνα και ο Βασίλης Φίλιππας, ενθουσιώδης, ευαίσθητος ερευνητής και μπουρανέλος, που ήταν τόσο απαραίτητος για τον σχολιασμό ενός έργου, που αναπαριστά τη ζωή της Χώρας, πριν από ένα αιώνα. Το αποτέλεσμα των προσπαθειών μας θα το κρίνει ο αναγνώστης. Τα κείμενά μας πήραν μεγαλύτερη έκταση από εκείνη που προγραμματίσαμε, αλλά θεωρήσαμε ότι δεν έπρεπε να περικόψουμε περισσότερο τις προσεγγίσεις μας<sup>51</sup>, που αναφέρονται σε θέματα της λευκαδίτικης πολιτισμικής ιστορίας τα οποία δεν έχουν μελετηθεί.

---

γραφίες 1, 3, 6. Ο φίλος μου κ. Μιλτιάδης Πολυβίου είδε για μένα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης τόμους των ημερολογίων που δεν υπήρχαν στις αθηναϊκές βιβλιοθήκες αλλά δεν περιέχουν δημοσιεύματα της ΑΦ-Χ. Στο περιοδικό *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα* αναφέρθηκαν στην υποσημείωση 36.

50. Ο φίλος μου κ. Γιώργος Α. Χριστοδούλου, καθηγητής της κλασικής φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, βιογράφος του Χαρίτωνος Χ. Χαριτωνίδου και ο μαθητής του κ. Σταύρος Τσιτσιρίδης, καθηγητής της κλασικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, μελετητής του έργου του Χ. Χ. Χαριτωνίδου, διευκόλυναν την επικοινωνία μου με την οικογένεια Χαριτωνίδη.

51. Απέφυγα να επιβαρύνω τη μελέτη μου με αναδρομή στην προ της ΑΦ-Χ τοπική λογοτεχνία και τη βιβλιογραφία της, αφού υπάρχει η μελέτη του Δ. Τσερέ σε αυτό το βιβλίο και το σχετικά πρόσφατο οδηγητικό δημοσιεύμά μου: «Η πολιτισμική ιστορία της Λευκάδας μετά την Ένωση. Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία 1864-2006. Επιλογή βιβλιογραφίας [λήμματα 363]», *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών – Σύλλογος Λευκαδίων Φοιτητών και Σπουδαστών Αττικής, Διεπιστημονική ημερίδα: Γνωριμία με τη Λευκάδα, Αθήνα 16 Απριλίου 2005 – Έκθεση Λευκαδίτικου βιβλίου. Στρογγυλό τραπέζι:*



Με περίσκεψη αποφάσισα να μεταγράψω τα κείμενα στο ορθογραφικό σύστημα της σύγχρονης νεοελληνικής, χωρίς να ισοπεδώσω τις ιδιομορφίες και τις αστάθειες στη γλώσσα της ΑΦΧ, τις οποίες δημιουργούσε η καθαρεύουσα των σπουδών, αλλά και η καθημερινή χρήση της μεικτής γλώσσας. Ο ειδικός μελετητής της εξέλιξης της γλώσσας και του γλωσσικού προβλήματος ίσως θα χρειαστεί να καταφύγει στις πρώτες δημοσιεύσεις, καθώς δεν έκρινα ότι έπρεπε να επιβαρύνω το βιβλίο με κριτικό υπόμνημα. Αποφάσισα επίσης να μην καταφύγω στη σύγχρονη πρακτική της χρήσης των εισαγωγικών στα κείμενα των διαλόγων, των εσωτερικών διαλόγων και των μονολόγων, αρκούμενος στις παύλες που χρησιμοποιήθηκαν στις πρώτες δημοσιεύσεις και αυτές μόνο στην αρχική πρόταση, ακόμη και όταν ο εσωτερικός διάλογος ή ο μονόλογος συνεχίζεται για πολλές προτάσεις και παραγράφους και παρεμβαίνει και ο αφηγητής. Ελπίζω ότι δεν θα δυσκολευτεί ο αναγνώστης από αυτή την επιλογή, που έγινε για να μην επιβαρυνθούν τα κείμενα, που νομίζω ότι η συγγραφέας τους τα έγραψε με τρόπο ανάλαφρο.

Η Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, που με τιμά για σχεδόν δυο δεκαετίες με τον άτυπο τίτλο του επιστημονικού συμβούλου και κυρίως τη σχέση της συνεργασίας, με εισήγηση του Προέδρου της κ. Θωμά Π. Κατωπόδη, ανέλαβε, σε δύσκολους οικονομικά καιρούς, τα έξοδα της έκδοσης<sup>52</sup>. Η κ. Πόπη Κουτσιαύτη και η κ. Μίνα Παραλαίμου των εκδόσεων «Πορεία» ανέχθηκαν, άλλη μια φορά, τους δύσκολους όρους συνεργασίας, που διαμορφώνονται στο έμπα του καλοκαιριού κάθε χρονιάς, για να έλθουν τα νέα βιβλία της Εταιρείας στη Λευκάδα τον Αύγουστο, αναζητώντας αγοραστές και αναγνώστες.

Το έργο της Ανδρομάχης Φίλιππα-Χαριτωνίδου για δεύτερη φορά και οι δικές μας προτάσεις ανάγνωσής του είναι στην κρίση όλων των αναγνωστών μας.

---

*Η Λευκάδα στο βιβλίο – Το βιβλίο στη Λευκάδα*, Αθήνα 14 Οκτωβρίου 2005, Αθήνα 2006, σ. 19-67 και ηλεκτρονικά: <http://www.lefkada.gr>.

52. Ο συλλέκτης κ. Αντώνης Σολδάτος μου πρόσφερε, απλόχερα και καλόκαρδα, χαρακτηριστικά και φωτογραφίες για την εικονογράφηση του βιβλίου από τις πολύτιμες συλλογές του.

ΤΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΣΕ ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ  
ΚΑΙ ΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΦ-Χ

Οι παραπομπές είναι στις σελίδες και στις σειρές αυτής της έκδοσης.  
Οι χειρόγραφες διορθώσεις της ΑΦ-Χ, που εντοπίστηκαν στα αντίτυπα της  
σημαίνονται με \*

*Μοιρολόγι με ακομπανιαμέντο*

- 1210 τσιρούφλια = είδος χτενισιάς που εσυνήθιζαν στην Άγια Μαύρα  
τον παλιό καιρό, φορώντας και το ένδυμα του τόπου το λεγόμενον  
«ρωμαίικα»  
1231 τσουμπέ = είδος παλτού χωρίς μανίκια, απαραίτητου διά την ρω-  
μαίικην τουαλέταν

*Ο γάμος της Τζεβενούλας*

- 1921 \*Ντουγάνα = τελειωνειακή παραλία

*Η βαρδαλώνα*

- 2123 μουντάτες = εσώβρακα  
2113 κότολα = μεσοφόρια  
2114 τσιπούνια = cache corsée  
2116 θα τα κολλάρει = θα τα βουτήξει στην κόλλα  
2117 θα τα σοπρεσάρει = θα τα σιδερώσει  
264 παλιομπούκουνα = παλιοκόμματα  
268 μπόντζος = μπαλκόνι

*Το παράπονο της Ζεμπετούλας*

- 4717 \*συρίμμια = ρυτίδες, *Να αντικατασταθεί: με ρυτίδες*  
497 \*κατακαθούρια: *διόρθωσε κατακάθια*

*Το πάθημα της Σιόρα Πλούμωγ*

- 6731 τσότσο = λίγο  
6815 ν' αλεγράρομε = να ξεφαντώσομε  
68,30 μαυρακούνια = κέφαλοι  
702 σκαντσίες = ράφια  
703 βαΐσμένες = φορτωμένες, λυγισμένες  
72,11 το κότσο δε φάτσο = τον καμπόσο  
734 μπαμπασά = μιλιά  
73,18 μέτωρο = αστέιο

*Το Φι-χο-χο*

- 8017 σαλίτζο = πλακόστρωτος είσοδος  
814 καλιμπούρδα = ισοδύναμον με το «σε καλό σας»  
816 βέσβελα = νήπια

- 81,7 στραβοκατίνισαν = τρόμαξαν  
 81,8 κουρούγκα = δόλια  
 81,8 λαμπασμένα = φοβισμένα  
 81,13 τ' άφωνα = τας συκοφαντίας  
 81,14 στουπίρισα με το φρούστο = απόρησα με τη διαπόμευση  
 81,19 μπαμπασά = μιλιά  
 81,21 κι απεικιονες = κι ύστερα  
 81,28 μωρε αζώγερα = είδος ερπετού [= φυτού]  
 82,6 μπούτζαρο = τιποτένια

*Η ευγένεια της Μπιρμπίλαινας*

- 83,5 τζα = δηλαδή  
 83,5 αγιούτο = βοήθεια  
 83,14 γκλόρια = μια χαρά  
 83,18 μπούτζαρο = τιποτένια  
 83,20 τρίτσα = ψάθα  
 83,20 τακούινο = πορτοφόλι  
 84,24 φιρμάρει = σκοπεύσει  
 85,7 φέλες = καταράχτης  
 85,11 ταγής μπηγής = καθε τρόπο  
 86,17 κουντραστάριζε = αντέτεινε  
 86,27 μαστραπάς = κανάτι  
 86,29 χάζι = γούστο  
 86,31 φώσφορα = σπίρτα  
 89,28 \*μετά το η γειτονιά και → προσθέτει η Μπίλω  
 90,15-19 \*Διαγράφει: χτυπούσε τα τζάμια και τις πόρτες και τις γροθιές της. Αλλάζει: φώναζε: Εις τα όπλα! → φώναξε: Μετά το οικογενειάρχαι: πρόσθεσε Βοήθεια!. Μετά το Μέγαιρα διέγραψε: Βρώμα!. Μετά το Βούροκος! διέγραψε: Δυσωδία! Αντικατέστησε: Εις τα όπλαααα! με το Βοήθεια!  
 90,21 πρεμούρα = βία, προθυμία  
 90,22 τσαμπιλίρεις = τρελάνεις  
 90,23 τσαβαριαμέντο = τρέλα  
 91,2 \*Αλλάζει το Κυρά → Κυρία Μπίλω, καλή μου  
 91,3 \* Αλλάζει το Που να 'χεις καλη ψυχή, και → Πες μου, να ιδείς. Μετά το στεφάνι προσθέτει που τόσο επιθυμείς  
 91,12 \* Αλλάζει Μπιρμπίλω → Μπίλω, Καραμπιρμπίλω → Μπιρμπίλω  
 91,14 μπρόκολο = κουνουπίδι  
 91,16 γουδέρω = διασκεδάζω  
 92,21 γαδίνι = λεκάνη  
 92,24 \* Αλλάζει Μπιρμπίλω → Μπίλω, η Μπιρμπίλω  
 92,26 κουνσενιάρω = διορθώσω

## Η ζηλιάρα

- 93,3 λάρωσε = ησύχασε  
 94,17 μαντινιούτες = ποβερέτες = ερωμένες  
 95,7 αρατίσθηκε = σκορπίσθηκε  
 95,10 τσούπη = γωνία  
 95,18 Ντουγάνα = η παραλία όπου γίνεται η εισαγωγή και η εξαγωγή του εμπορίου – τελωνείο.  
 95,23 μανός = πολύ ήσυχος  
 95,22 μπαμπαλάκι = κοντούλι  
 95,22 άσωστος = μισοφτιαγμένος – ατέλειωτος, επί πολύ κοντών και αδυνάτων  
 95,22 κακοσουλούπωτος = κακοφτιαγμένος  
 95,23 αΐσκιωτος = χωρίς ίσκιο, χωρίς βαρύτητα  
 95,28 σκιάς = κακούργος  
 96,17 κακοπαδίρισε = υπέφερε, κακοπαδείρω = υποφέρω  
 96,18 ανθρωποπαρέντσα = προς το θεαθήναι  
 96,28 σέμπρος = κολίγος  
 96,28 παρτσινέβελος = αφεντικό  
 96,29 πρεμούρα = βία, σπουδή  
 96,31 εστιμάριζε = εκτιμούσε  
 96,31 κοφιδέντσες = περιποιήσεις, φιλίες στενές  
 96,32 καρβασουλίκια = οικειότητες  
 97,3 πάγα = μισθός, παγαδόρος = μισθωτός υπάλληλος  
 97,6 λιγατοχάρτι = προικοσύμφωνον  
 97,8 λιγάτο = προικιό  
 97,9 τσεγίσι = έκθεση προικός  
 97,12 τσαμπελιμέντο = τρέλα  
 97,13 κιούμενο = ό,τι και το ζεστό  
 98,15 μπαρτσουλιάνα = ωραία  
 98,31 προσκομουδάει = μουρμουρίζει ψαλτικόν  
 99,1 μαθές = δηλαδή  
 99,13 κιάσα = τρόπος  
 99,25 Μητσαήλος = τύπος ηλιθίου  
 100,9 αμπονάτος = τακτικός  
 100,22 καλά και σώνει = επι επιμονής  
 101,4 λακουνιά = σμήνος, επι πολλών παιδιών  
 101,6 αβεντόρος = πελάτης  
 101,8 λαουρέντες = ο βοηθός των κτιστών  
 102,11 δελόγκου = αμέσως  
 103,29 αλμπαζία = ιδέα, φαντασιοπληξία

## ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΑΦ-Χ

### Α' ΗΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΛΕΥΚΑΔΙΤΙΚΕΣ

1. *Γύρω στο φέρετρο της μάνας*. [Στο τέλος:] (Ήριυνα), *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 4 (1928) 194-200.

Στην αρχή σημείωμα του εκδότη Ν. Σφενδόνη:

(Παραβαίνομεν εφέτος την αρχήν μας και δημοσιεύομεν έργον με ψευδώνυμον παρακληθέντες υπό της συγγραφέως του παρόντος διηγήματος. Και δεν θα εδημοσιεύαμεν αυτό χωρίς την υπογραφήν της διηγηματογράφου εάν δεν επρόκειτο περί πραγματικού αριστουργήματος εις το είδος του. Η γράφουσα επιφυλασσομένη να εμφανισθῆ με ολόκληρον τόμον διηγημάτων κρατεί ακόμη ινκόγνιτο και παρ' όλας δε τας παρακλήσεις μας να μας επιτρέψῃ να αποκαλύψωμεν το όνομά της δεν μας επέτρεψεν να το πράξωμεν. Ελπίζομεν δε εις το προσεχές έτος θα έχωμεν την μεγάλην τιμήν να δημοσιεύσωμεν το όνομά της το οποίον ευρίσκεται μεταξύ των πρώτων ονομάτων του ανωτάτου πνευματικού κύκλου της Θεσσαλονίκης.)

[Αναδημοσίευση με νέο τίτλο:] *Μοιρολόγι με ακκομπανιαμέντο* [Υπέρτιτλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες* [Στο τέλος:] *Θεσσ/νίκη 1929, Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', τχ. 12, Αθήνα 16.10.1929, σ. 97-101.

Ο εκδότης Ν. Λιβαδάς σημείωσε στη στήλη της Αλληλογραφίας, σ. 3 του εξωφύλλου: – *Καν Α. Χ. Θ/νίκην. Αναμένομεν την συνεργασίαν σας* (τχ. 7, 11.9.1929). – *Κ<sup>αν</sup> Ανδρ. Χαριτωνίδου Θ/νίκην' ολοψύχως σας συγχαίρομεν διά τας κομψάς, δροσεράς, πλήρεις ζωής και παρατηρητικότητας «Λευκαδίτικες Ηθογραφίες» σας από του προσεχούς φύλλου, θα δημοσιεύωνται έν συνεχεία* (τχ. 8, 18.9.1929).

2. *Ο γάμος της Τζεβενούλας* [Υπέρτιτλος:] *Ιστορίες του χωριού* [Στο τέλος:] *Θεσσ/νίκη Νοέμβριος 1928, Ανδρ. Χαριτωνίδου, Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης* 7 (1929) σ. 255-258. [Αναδημοσίευση:] *Ο γάμος της Τζεβενούλας* [Υπέρτιτλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες* [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη, Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', τχ. 8, 18.9.1929, σ. 65-68.  
Βλ. στον προηγούμενο αρ. 1, όσα σημείωσε ο εκδότης Ν. Λιβαδάς.

3. *Η γυνάικα του καλιτέχνη* [Στην αρχή:] *Υπο Κας Ανδρομάχης*

Χαριτωνίδου [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη 1928 Ήρινα, Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 5 (1929) σ. 265-270.

Στο αντίτυπο της ΑΦ-Χ ο εκδότης σημείωσε:

*Στην Ερ(ίτιμον) Κύριαν Ανδρ. Χαριτωνίδου πολύτιμον συνεργάτιδα του Μ. Ημερολογίου Με σεβασμόν και εκτίμησιν Νίκος Σφενδόνης 25/12/28.*

[Αναδημοσίευση με νέο τίτλο:] *Η Βαρδαλώνα* [Υπέριτιλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες* [Στο τέλος:] *Θεσ/νίκη 1929, Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', τχ. 10, 2.10.1929, σ. 82-85.

4. *Η Σιόρα Ρονκολίνα* [Υπέριτιλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες*, [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη, Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', αρ. 9, 26.9.1929, σ. 74-76.

5. *Ο Γιέπ!* [Υπέριτιλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες*, [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη, Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', τχ. 14, 16.11.1929, σ. 134-142.

Ο εκδότης Ν. Λιβαδάς σημείωσε στη σ. 3 του εξωφύλλου του τεύχους: *Καν Α. Χ. Χαριτωνίδου Θεσ/νικην· ελήφθη «ο Γιέπ»· πιθανόν να νομίση τις ότι ο «Γιέπ» υστερεί των άλλων ηθογραφημάτων σας, αλλά και το διήγημα αυτό έχει τα μεγάλα, αληθώς, χαρακτηριστικά τα οποία έχει η συγγραφεύς του: την αλήθειαν, την παραστατικότητα, την ζωντανότητα, την δροσιάν. Αν μας τον είχατε στείλει ενωρίτερα, δεν θα διεκόπτετο η σειρά της δημοσιεύσεως των έργων σας· τώρα και ο «Γιέπ» θα δημοσιευθή και αναμένομεν και τα άλλα.* – Και στη σ. 3 του εξωφύλλου του τεύχους 15, 1.12.1929: *Δ<sup>οα</sup> Ίριδα ενταύθα· τα Ε.Μ.Δ. είναι ευτυχή διά το ότι ενεφάνισαν μέχρι τούδε και άλλους νέους συγγραφείς, των οποίων το λογοτεχνικόν μέλλον φαίνεται φωτεινόν και ιδία τας κ.κ. Ανδρομάχην Χαριτωνίδου και Κάκιαν Ματιάτου την μιαν: ζωγράφον των ηθών μας, την δε άλλην: φιλοσοφικήν.*

[Αναδημοσίευση:] *Ο Γιέπ!* [Υπέριτιλος:] *Ηθογραφίες λευκαδίτικες, Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης* 9 (1931) σ. 231-242.

Η εκδότρια Μερόπη Π. Τσιώμου υποσημείωσε στην πρώτη σελίδα:

*1) Η συμπαθής και εκλεκτή λογία κ. Χαριτωνίδου (του καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης) με πολλήν ευχαρίστησιν μας απέστειλε την εν λόγω, ηθογραφίαν, την οποίαν με ιδιαιτέραν χαράν δημοσιεύομεν.*

6. *Το παράπονο της Ζεμπετούλλας* [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη 1929, Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης* 8 (1930) σ. 225-230.

Η εκδότρια Μερόπη Π. Τσιώμου σημείωσε στην αρχή:

(Η εκλεκτή μας συνεργάτις κ. Ανδρ. Χαριτωνίδου της οποίας τα ωραία νησιώτικα έργα κοσμούν κάθε τόμο του «Ημερολογίου Θεσσαλονίκης», είχε πολύ γνωστή εις τον διανοούμενον κόσμον της Θεσ/νίκης και εν γένει της Ελλάδος. Τα ωραία διηγήματά της κοσμούν κάθε σελίδα ωραίου περιοδικού είτε με το όνομά της είτε υπό το ψευδώνυμον Ίρινα και κατατάσσονται πάντοτε εις την πρώτην σειράν από απόψεως λογογραφικής. Η τελευταία έκδοσις της κ. Ανδρ. Χαριτωνίδου υπό τον τίτλον η «Μαννούλα» η οποία περιέχει διηγήματα διακρινόμενα για τη χάρι τους και το πνεύμα συμπληρώνουν ικανοποιητικώτατα τη στείρα σχεδόν πνευματική παραγωγή, και θέτουν ένα γερό λίθο στο ωραίο οικοδόμημα που χτίζεται με ζήλο στην αναγεννημένη πνευματική και λογογραφική ζωή της Μακεδονίας).

7. Το τριτσέντο [Υπέριτιλος:] Από την παλιά νησιώτικη ζωή [Στο τέλος:] 1929, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 6 (1930) σ. 113-122.

Στις σ. 113, 115, 117, 119 εικονογράφηση του Χρήστου Π. Λεφάκη:



ΤΟ ΤΡΙΤΣΕΝΤΟ



‘Η Σιώρα Σανθόρω είχε ερωτευθή σιά  
δεκαοχτώ της χυόνια τόν Δόντε  
Τζαγμαρόλο



Ἡ Σιόρα Τσελεστίνα συνεννοηθεῖσα μὲ τὸν ἐκλεκτὸν τῆς καρδιάς της ἐπεχείρησε νὰ θεραπευθεῖ.  
(Εἰκόνες κ. Χ. Λεφάκη)



Ἡ Σιόρα Κιόρα δὲν εἶναι τόσο ἐργατικὴ. Προτιμᾷ τὴν κιάρα...

Ο εκδότης σημείωσε στο αντίτυπο της ΑΦ-Χ: Στην πολύτιμη συνεργάτιδα του Μακεδονικού Ημερολογίου Κ<sup>αν</sup> Ανδρομάχην Χαριτωνίδου. Με εκτίμησιν και ευχαριστίες Νίκος Σφενδόνης 14/12/29. Στη σ. 65 τυπώθηκε η γνώμη του: Ένα από τα ωραιότερα ανέκδοτα διηγήματα της Κας Χαριτωνίδου είναι και το εν τη σελίδι 113 του παρόντος τόμου δημοσιευόμενον με τον τίτλον «Το τρισέντο». Ο Γ. Θ. Βαφόπουλος, «Το φιλολογικό 1930. Η φιλολογική ανασκόπηση της περασμένης χρονιάς», εφ. Μακεδονία, 1.1.1931, σημείωσε: «Η κυρία Α. Χαριτωνίδου έγραψε μίαν ωραίαν επτανησιακήν ηθογραφία».

8. Το πάθημα της Σιόρα Πλούμωσ [Υπέρτιτλος:] Ηθογραφικά διηγήματα [Στο τέλος:] Θεσσαλονίκη 1930, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 7 (1931) σ. 49-58.

Στις σ. 51, 53, 55, 57 εικονογράφηση του Χρήστου Π. Λεφάκη:





Ἡ Σιόρα Πλούμω ἔσκειάει νά  
μαζέψῃ ὕλικό



Κ' ἐνώ τὰ χεῖλη της ἔφαιλναν μέ κα-  
τάνοξι, τὰ μάτια της στριφογύριζαν  
σ' ὅλες τῆς πόρτες.



Τί κάνετε, τί κάνει ἡ κυρά σου;



Ὅ μάχαιτε τὸ μεγάλο κάξο ; ὁ Κορ-  
νικνίτης φαλήρισε.

Ο Εκδότης Ν. Σφενδόνης σημείωσε στην αρχή:

(Τα τελευταία χρόνια, ἀφ' ὅτου το «Μακεδονικόν Ημερολόγιον» δημοσι-  
εύει τες εκλεκτές ηθογραφίες της Κας Ανδρομάχης Χαριτωνίδου, οι ανα-  
γνώσται του ενθουσιασμένοι, ἀπό τα ἔργα της, μας απευθύνουν παντα-  
χόθεν συγχαρητήρια διὰ την Ἑλληνίδα λογογράφον και μας ερωτοῦν να  
τους πληροφορήσωμεν ποια εἶναι ἡ λογία, ἡ οποία με τόσο χιούμορ και  
καλλιέπειαν χαρακτηρίζει τῆ ζωῆ. Με τὴν ευκαιρίαν της δημοσιεύσεως

της κατωτέρω ηθογραφίας της, πληροφορούμεν τους αναγνώστας μας ότι η Κα Χαριτωνίδου κατάγεται από την Λευκάδα, από πενταετίας δε διαμένει εν Θεσσαλονίκη, αφ' ης ο σύζυγός της κ. Χ. Χαριτωνίδης παρέχει τα φώτά του ως Καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας εις το Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Μορφωμένη ουσιαστικά, όσον ολίγες γυναίκες στην Ελλάδα, η Κα Χαριτωνίδου με μια παρατηρητικότητα που εισδύει στα βάθη της ψυχής, χαρακτηρίζει έντεχνα και με άφθαστο λεπτό χιούμορ τες ανθρώπινες αδυναμίες, εξελιχθείσα εις ηθογράφον πρώτης δυνάμεως, και καταλαβούσα δικαίως εξέχουσαν θέσιν μεταξύ των ασχολουμένων, ανεξαρτήτως φύλου, εις το είδος αυτό της λογογραφίας. Αλλά δεν είναι μόνον η λογογραφία η οποία ωφελείται από την φωτεινήν διάνοιαν της Κας Χαριτωνίδου. Η κοινωνία της Θεσσαλονίκης οφείλει πολλά εις την αγαθοεργόν δράσιν της, ειδικά δε το Βρεφοκομείον, εις το οποίον με διοικητικόν πνεύμα αξιθαύμαστον και με αυταπάρησιν έδωκε τα τελευταία χρόνια πραγματική ζωή. Η Μακεδονία και ειδικώτερα η Θεσσαλονίκη έταξε πλέον μεταξύ των δημιουργικών στελεχών της την Καν Χαριτωνίδου, την οποίαν με υπερηφάνειαν και χαράν μεγάλην φιλοξενεί από ετών και το «Μακεδονικόν Ημερολόγιον»).

9. Το Φι-χο-χο [Υπέριτιλος:] Ζωντανές ηθογραφίες [Στο τέλος:] Θεσσαλονίκη 1932, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 9 (1933) σ. 151-156.

Στις σ. 153, 155 εικονογράφηση του Χρήστου Π. Λεφάκη:



Tempo di Polka Φίζο-Φίζο Φίζοζο.



Ἡ Κερασιά καὶ τὰ παιδιὰ ἔπесαν στὴν παγίδα.

ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ Χ. ΛΕΦΑΚΗ

Ο εκδότης Ν. Σφενδόνης σημείωσε στην αρχή:

Με μεγάλην χαράν παρουσιάζομεν και πάλιν εφέτος εκλεκτήν ηθογραφίαν της κυρίας Ανδρομάχης Χαριτωνίδου, η οποία πέριςυ διά λόγους ανεξαρτήτους της θελήσεως της δεν ενεφανίσθη μεταξύ των συνεργατών του «Μ. Η.», πράγμα το οποίον είχε λυπήσει και ημάς και τους αναγνώστας του βιβλίου, οι οποίοι επί σειράν ετών εύρισκον εις αυτό σπαρταριστόν ηθογράφημά της. Όπως όλα της εκλεκτής μας συνεργάτιδος τα έργα, εις το «Μ. Ημερ.», εις άλλα βιβλία και εις τας αυτοτελείς εκδόσεις της, και το παρόν διήγημά της, το «Φι-χο-χο», ζωντανόν εις την περιγραφήν, πλούσιον εις εικόνας και προ παντός με βαθειά ψυχολογία της γυναικείας ψυχής και λεπτοτάτην ειρωνείαν, αποτελεί ένα αρτιώτατον ηθογραφικόν διήγημα, το οποίον τιμά την ελληνικήν ηθογραφίαν και ιδιαιτέρωσ την κ. Ανδρομάχην Χαριτωνίδου, η οποία κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν μεταξύ των Ελληνίδων λογογράφων.

10. Η ευγένεια της Μπιρμπύλαινας [Υπέριτλος:] Ηθογραφικά διηγήματα, [Στο τέλος:] Αθήναι 1934, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 11 (1935) σ. 133-141.

Στην αρχή φωτογραφία της ΑΦ-Χ (αναδημοσιεύεται στη σ. 4 αυτού του βιβλίου) και το σχόλιο του εκδότη Ν. Σφενδόνη:

(Ἐθιμόν μας επεκράτησεν από της εκδόσεως του «Μακεδονικού Ημερολογίου» να παρουσιάζομεν εις τους αναγνώστας του βιβλίου μας τας εικόνας των εκλεκτών συνεργατών του. Το ἔθιμον τούτο κατεπολέμησεν κυριολεκτικώς, η εκλεκτή μας συνεργάτις κυρία Ανδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου, αρνούμενη πάντοτε να εγκρίνη την δημοσίευσιν της εικόνας της. Κα-

τόπιν όμως της τελευταίας επιτυχίας της εις τον περυσινόν τόμον του Μ. Η. με την θαυμασίαν μελέτην περί της «πενίας του Κοραή» υπείκοντες εις τας παροτρύνσεις των αναγνωστών μας, παρουσιάζομεν εφέτος την εκλεκτήν μας συνεργάτιδα επ' ευκαιρία της κατωτέρω ηθογραφίας της, η οποία υπερβαίνει πάσας τας δημοσιευθείσας εις το Μ. Η. κατά τα παρελθόντα έτη, τόσοσν από απόψεως γλαφυρότητος ύφους, όσον και από απόψεως ψυχολογίας της γυναικείας ψυχής, χαρακτηριστικόν της συγγραφώς).

Στις σ. 135, 137, 139, 141 εικονογράφηση του Φώτη Μαστιχιάδη:



Τ' άκούσατε και σεις τόν νέο;



Γιά νά ύπάρχη ρόμπα  
θά ύπάρχη κινέζος



Είσθε τυραγμένος Κύριε ή μήπως...



'Εγώ, εγώ νά τιμωρηθώ, κυρά Μπιριμπύλο.  
Εϊκόνας κ. Φ. Μαστιχιάδου.

11. Η ζηλειάρα [Υπέριτλος:] Ηθογραφικά διηγήματα, [Στο τέλος:] Θεσσαλονίκη, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 12 (1936) σ. 193-201.

Στις σ. 195, 197 εικονογράφηση του Φώτη Μαστιχιάδη:



—'Από Θεοῦ ἄρξεσθ' α, φιλιτάτη Μαύρα.

(ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΙΣ Χ. ΜΑΣΤΙΧΙΑΔΗ)



—'Ωσώς, Βάγγο μου! γιατί μαρμάρωσε;  
σάν τόν 'Ερμῆ;

12. *Η Μαννούλλα. Γράμματα για τα παιδιά. Τύποις Ι. Κωνσταντινίδου Οδός Κουντουριώτου 40 – Θεσσαλονίκη 1929*, 80 μικρό, 136 σ.

Η αναγραφή από το εξώφυλλο· στη σ. 1 ο τίτλος: *Η Μαννούλλα 1929*. Σ. 2: *Παν αντίτυπον φέρει την υπογραφήν της Κας Χαριτωνίδου* [Αναδημοσιεύεται εδώ, στη σ. 4]. Σ. 3: *Στην Κυρίαν Αικατερίνην Βαρουξάκη Μεθαυμασμό και Αγάπη*. Σ. 5-82: [Η ΜΑΝΝΟΥΛΛΑ]. Σ. 5-6: *Αντί Προλόγου. Η πλατεία του χωριού*. Σ. 7-10 *Η Μαννούλλα*. Σ. 10-13: *Δάκρυα*. Σ. 13-15: *Νεράιδες*. Σ. 16-19: *Ο γιατρός*. Σ. 19-24: *Αχάριστη!* Σ. 22-24: *Στο θέρο*. Σ. 24-27: *Το κόκκινο μανδήλι*. Σ. 27-28: *Καλή φίλη*. Σ. 28-30: *Οι φωτιές τ' Αι Γιάννη*. Σ. 30-33: *Στ' αλώνι*. Σ. 33-37: *Απρόσπτη χαρά*. Σ. 37-40: *Η γιορτή του χωριού*. Σ. 40-45. *Ο χορός*. Σ. 45-47: *Η κούκλα*. Σ. 47-50: *Σκαντζόχοιρος*. Σ. 50-52: *Ο χωρικός*. Σ. 52-59: *Κλέφτρα! Κλέφτρα!* Σ. 59-62: *Η κουφέλα*. Σ. 62-64: *Ένα γράμμα*. Σ. 64-67: *Φωτιά!* Σ. 68-71: *Επιστροφή*. Σ. 71-75: *Ο Παράδεισος*. Σ. 75-77: *Ο Αμερικανός*. Σ. 77-82: *Στο δρόμο της ευτυχίας*. – Σ. 83: *ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΡΥΣΗΣ*. [Μότο:] *Φύλαττε την εντολήν του πατρός σου και μη απορρίψης τον νόμον της μητρός σου. Περίαψον αυτά περί τον τράχηλόν σου. Όταν περιπατής θέλει σε οδηγή. Όταν κοιμάσαι θέλει σε φυλάττει. Και όταν εξυπνήσης θέλει συνομιλεί μετά σου. Διότι λύχνος είναι η εντολή. Και φως ο νόμος. Και οι έλεγχοι της παιδείας οδός ζωής.* [Παροιμ. κς' ]. Σ. 85-87: *Ανδρέας Χρυσής. I*. Σ. 87-89: *II*. Σ. 89-92: *III*. Σ. 92-95: *IV*. Σ. 95-97: *V*. Σ. 97-101: *VI*. Σ. 101-104: *VII*. Σ. 104-107: *VIII*. Σ. 107-108: *IX*. Σ. 108-116: *X*. Σ. 116-120: *XI*. Σ. 120-123: *XII*. Σ. 123-127: *XIII*. Σ. 127-128: *XIV*. Σ. 128-131: *XV*. Σ. 132-133: *XVI*. Σ. 133-134: *XVII*. Σ. 135-136: *Επιλόγος*.

Στο αρχείο της ΑΦ-Χ υπάρχει αυτόγραφο τετράδιο, 29,5x20 εκ., με 88 φύλλα, το οποίο περιέχει προηγούμενη μορφή μόνο της «Μαννούλας», γραμμένη στις εμπρός όψεις των φύλλων με μαύρη μελάνη. Επάνω στο κείμενο υπάρχουν διαγραφές, διορθώσεις και προσθήκες. Στις πίσω όψεις σημειώθηκαν κάποιες προσθήκες, διαγραφές και διορθώσεις για τις αντικρουστές σελίδες, με μολύβι ή μελάνη από την ΑΦ-Χ και τον Νικόλαο Σπ. Λιβαδά, που κάποτε δικαιολογεί τις διορθώσεις ή τις διαγραφές του ή επαινεί τη συγγραφέα για τμήματα του κειμένου. Για παράδειγμα: Στο χειρόγραφο (σ. 56) το επεισόδιο της οχιάς, που εξουδετερώνεται από τον σκαντζόχοιρο και έτσι γλιτώνει η μάνα του Αγκλέουρα, υπήρχε και η γνώμη της Λάμπρως, που προστάτευε τα ορφανά: «Η Λάμπρω δυσαρρστημένη κάπως διά την σωτηρία της γρηάς, πέταξε τον σκαντζόχοιρο κάτω από την δραγάτα. – Ποιος σου είπε, Ρήγα μου, ν' ανακατωθής στη δουλειά της οχιάς; Εκείνη είξευρε τι θα κάνη!». Ο Λιβαδάς σημείωσε

«να λείψη· δεν μου φαίνεται παιδαγωγικών» και η ΑΦ-Χ το διέγραψε. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση του χειρόγραφου κειμένου με το τυπωμένο, από το χειρόγραφο αυτό προέκυψε, με αλλαγές, διορθώσεις, περικοπές και επεκτάσεις, το καθαρογραμμένο χειρόγραφο που στάλθηκε στο τυπογραφείο.

Βιβλιοπαρουσιάσεις: Βινίκιος Γεράνης, «Πρωινόι περίπατοι. Η Μαννούλλα», εφ. *Μακεδονία*, 6.12.1929. Ν. Σφενδόνης, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 6 (1930) σ. 65:

*Υπό της Κας Ανδρομάχης Χαριτωνίδου, εξέδότη τόμος διηγημάτων «για παιδιά», με τον τίτλο «η Μανούλα». Το έργο της Κας Χαριτωνίδου, γνωστής πλέον ανά το Πανελλήνιο διηγηματογράφου, εκρίθη ενθουσιωδέστατα από τους αυστηρούς κριτικούς. Η Κα Χαριτωνίδου πρωτότυπος, ως προς την εκλογή των θεμάτων της και γλαφυρά εις την έκφρασίν της, με τους υπερόχους της χαρακτηρισμούς των ανθρωπίνων αδυναμιών κατώρθωσε να δώσει εις το κοινόν διηγήματα τα οποία «μιλούν» στην ψυχή.*

«Συνιστώμεν το Βιβλίον Ανδρομ. Χ. Χαριτωνίδου Η Μαννούλα Γράμματα για τα παιδιά», *Ελληνικά Μυθιστορήματα και Διηγήματα*, Α', τχ. 8, 18.9.1929 και τχ. 9, 25.9.1929, σ. 3 εξωφύλλου.

#### Γ' ΜΕΛΕΤΕΣ

13. *Η πενία του Κοραή* [Υπέριτιλος:] Μελέτη υπό Κ<sup>α</sup>ς Ανδρομάχης Χ. Χαριτωνίδου. [Στο τέλος:] *Θεσσαλονίκη, 15/8/33. Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 10 (1934) σ. 99-110.

Στη σ. 103 εικόνα του Κοραή, αντίγραφο από το γνωστό χαρακτηριστικό του Σμόλκι. Ο εκδότης Ν. Σφενδόνης σημείωσε στην αρχή:

*Η εκλεκτή συνεργάτις του «Μακεδονικού Ημερολογίου» κυρία Ανδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου, τιμά την εφετεινήν έκδοσιν και με την κατωτέρω μελέτην απορρέουσαν από βαθείαν γνώσιν του έργου του μεγάλου Έλληνοσσοφού και παρέχουσαν σπουδαιότατα διδάγματα. Αρυσμένη τας σχετικάς με το θέμα της πληροφορίας και εξ αυτών τούτων των επιστολών του Κοραή η κυρία Χαριτωνίδου, μας δίδει διά της αρτίας μελέτης της και άλλα δείγματα του συγγραφικού της καλάμου, της ευρωμαθείας της και προ παντός της εκλεκτικότητός της εις την παροχήν ωφελίμου πνευματικής τροφής εις τους αναγνώστας της.*

#### Δ' ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ

14. *Κοντά στο τέλμα. Μυθιστόρημα για παιδιά.* [Στο εξώφυλλο]

λο:] Έτος Ιούνιος 1957 Αθήναι. [Στο τέλος:] Έτος Μάϊος 1957 Αθήναι.

[Στην πίσω όψη του τίτλου:] θέσι για Πρόλογον. [Περιεχόμενα (Σε < > οι διαγραμμένοι τίτλοι από την ΑΦ-Χ). Σ. 1-129:] Μέρος πρώτον. Παιδική ηλικία του Πέτρου. Σ. 129-150: <Η αρρώστεια του Πέτρου> Το ξύπνημα του Πέτρου. Σ. 151-179: Ο Φάνης γίνεται τσαγκάρης. Σ. 179-196: Η Θεία Πρόνοια. Σ. 196-209: <Ο Νέος φίλος των παιδιών> Ο Αγγελίλαος κοντά στον Πέτρο. Σ. 210-245: Ο Φάνης επαναστατεί. Η Ουρανία κλαίει. Σ. 245-263: Η πρώτη Κυριακή της αναρρώσεως. Σ. 263-374: Ο Χρηστάκης. Σ. 275-280: Η Αννέτα, η Μητέρα του Χρηστάκη. Σ. 280-287: Η Μητέρα του Πέτρου συνεχίζει την διήγησιν. Σ. 288-292: Η Αννέτα διηγείται στην Γιαγιά για την ζωή της. Σ. 292-308: Η Αννέτα διηγείται την ιστορία της Μαριγούλας. Σ. 309-321: Μέρος Β. Τα παιδιά της Παραλίας. Σ. 321-334: Τα πιτσιρίκια συνδιαλέγονται. Σ. 335-341: Τα παιδιά ιδρύουν Χριστιανική αδελφότητα. Σ. 342-357: Ο Αγγελίλαος τακτοποιεί τον Αχιλλέα και η Γιαγιά την Αννέτα. Σ. 358-363: Ο Αγγελίλαος μαθαίνει την οικογενειακή κατάσταση του Αχιλλέα. Σ. 364-374: Η Κυρία Αγαθή διηγείται στον μπαρμπα Ματθίο την Ιστορία της Μαριγούλας. Σ. 375-394: Η Κυρία Αγαθή και ο Πατέρας του Αγγελίλαου γίνονται μέλη της Χριστιανικής Αδελφότητος Νέων. Σ. 394-414: Ο Πέτρος και η Μητέρα του αναχωρούν για το χωριό. Σ. 414-423: Ο Αγγελίλαος και ο Σθένης συζητούν. Σ. 424-438: Στην Αγία Ελεούσα. Σ. 439-446: Τα παιδιά στο βυρσοδεψείο. Σ. 446-453: Γιατί έκλαιε ο Φάνης. Σ. 454-469: Η εκδρομή. Σ. 470-477: Τα λουτρά της Μαρμαρωμένης. Σ. 478-481: Το τέλος της εκδρομής. Σ. 482-505: Η μυστική δουλειά του Μπάρμπα Μαθιού. Σ. 505-527: Πολύ κοντά στη βαλανιδιά. Σ. 528-562: Στου Μαραθιά. Σ. 562-571: Συστάσεις του Μπάρμπα Μαθιού με τον Ντάμαρη. Σ. 571-579: Ο Πέτρος φεύγει για το χωριό. Σ. 579-587: Επιστροφή. Σ. 588-600: Ο Ντάμαρης βολιδοσκοπεί την Μητέρα του Πέτρου. Σ. 600-603: Ο Ντάμαρης εμποδίζεται. Σ. 604-612: Ο Αγγελίλαος αναχωρεί και τα παιδιά κλαίνε. Σ. 613-620: Η Μητέρα του Πέτρου κανονίζει τα οικονομικά της. Σ. 620-625: Και λίγα για τον Αχιλλέα. Σ. 626-631: Ο Πέτρος και η Ουρανία στην Πρωτεύουσα. Σ. 632-637: Η διαβίωσις στην Πρωτεύουσα ή πώς περνούν στην Πρωτεύουσα. Σ. 638-643: Χιονοπόλεμος. Σ. 644-648: Ο Πέτρος βρίσκει εργασία. Σ. 649-656: Ο Πέτρος θριαμβεύει ως αθρογράφος στο Εγερτήριο των Χριστιανών. Σ. 656-670: Γιατί επόνεσε ο Πέτρος. Σ. 670-707: Περικοπή του κυρίου άρθρου του.

Το μυθιστόρημα είναι γραμμένο σε πανόδετο κώδικα, 24x16 εκ., με λευκά φύλλα αριθμημένα με αριθμομηχανή 5.501-6.000. Στη ράχη υπάρχει οριζόντια επιγραφή: ΡΩΣΣΙΑΣ 5.501-6.000. Τον κώδικα χρησιμοποίησε πρώτος ο Χαρίτων Χ. Χαριτωνίδης καταγράφοντας διορθώσεις και παρατηρήσεις σε βυζαντινούς συγγραφείς (Γεώργιος Μοναχός, Γεώργιος



Ακροπολίτης κ.ά.). Η ΑΦ-Χ χρησιμοποίησε τον κώδικα με αντίστροφη φορά, καθαρουργώντας το μυθιστόρημά της με κόκκινο στυλό διαρκείας, αριθμώντας τις σελίδες, που στην αρχή (σ. 1-9) κάλυπταν τη μία όψη των φύλλων και ύστερα και τις δύο όψεις, χρησιμοποιώντας και τα κενά στις σελίδες που είχε γράψει ο Χ. Χαριτωνίδης (σ. 10-707). Στον παράφυλλα της αρχής (δηλαδή του κανονικού τέλους του κώδικα) στο φ. 6.000<sup>v</sup> και στα 2 παράφυλλα η ΑΦ-Χ αντέγραψε σε 4 σελίδες 3 ποιήματά της: [1] *Λύπη Sonetto αφιερωμένο στην κόρη μου Λορελάη Αρχ. Με πληγωμένα τα φτερά, Τελ. και στην ψυχούλα σου; Ωϊμένα! Έγραφον εν τω Δρομοκαϊτείω τω έτος 1937.* [2] *Η φθορά των ψυχών.* Αρχ. *Βλέπεις, φως μου, η κακία Τελ. Βρίσκαν άδοξη ταφή. Δρομοκαϊτειον 1937.* [3] *Φεύγω. Στην [...] κόρη μου Λορελάη.* Αρχ. *Φεύγω μακρυνά αγάπη μου, Τελ. για τον άδικό σου χαμό. Δρομοκαϊτειο 1937.*

Σε όλα τα κείμενα υπάρχουν διορθώσεις με μπλε στυλό, διαγραφές κα-θώς και επικολημένα φύλλα με νέες μορφές των κειμένων.

Στο αρχείο της ΑΦ-Χ βρέθηκε και ένα δαχτυλόγραφο κείμενο (29,5x21 εκ., 17 φύλλα γραμμένα από την μια όψη). Προτάσσεται 1 φύλλο με την επιγραφή γραμμένη από την ΑΦ-Χ: *Ανδρομάχης Χ. Χαριτωνίδου Κοντά στο τέλμα. Περίληψις εκ των προηγουμένων. Αθήνα 1959.* Το κείμενο προοριζόταν ίσως να δημοσιευτεί σε κάποιο έντυπο για να ακολουθήσουν τα τελευταία κεφάλαια του μυθιστορήματος, όπως σημειώνεται στην τελευταία πρόταση του κειμένου: *Αυτό το μέρος θα διηγηθούμε στις παρακάτω σελίδες της παρούσης Διηγήσεως.* Η περίληψη κάλυπτε το μυθιστόρημα ως τη σελίδα 631 περίπου.

